

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O
TONGA

FIKA	5
Po'uli	Tu'apulelulu, 8 Mā'asi 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua
Tongatapu

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia
'Eiki Tokoni Palēmia
'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafofonga
Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,
'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai
'Eiki Minisitā Polisi & Tāmate Afī, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Samuela 'Akilisi Pōhiva
Semisi Lafu Sika
Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Dr. Tu'i Uata
Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilisone,
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai
'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &
Ma'u'anga Fakamatala
'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga
'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Sione Vuna Fa'otusia
Sēmisi Tauelangi Fakahau
Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō
Tongatapu.
Lord Ma'afu
Tongatapu
Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1
'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2,
'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3
Tongatapu

Lord Tu'ilakepa
Lord Tu'i'afitu
Lord Tu'ihanga'angana
Lord Nuku
Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.
'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.
'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu
Fakafofonga Fika 5, Tongatapu
Fakafofonga Fika 11, 'Eua
Fakafofonga Fika 12, Ha'apai
Fakafofonga Fika 13, Ha'apai
Fakafofonga Fika 15, Vava'u
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Siaosi Sovaleni
Losaline Ma'asi
Tevita Lavemaau
Mo'aleFinau
Veivosa Taka
Sāmiu Kuita Vaipulu
Vātau Hui

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu.....	6
Ui ‘a e Fale.....	6
Poaki.....	6
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	6

KŌMITI KAKATO

Me’a ‘a e Sea.....	7
Feinga ke maau ange tokanga’i ngaue ngaahi kautaha no iiki.....	7
Fokotu’u ke tu’utu’uni Pule’anga ki he ngaahi pangike ke holoki ‘enau totongi tupu.....	8
Fakamahino ko e Lao Fakaangaanga fika 1/2018 ke tokoni’i kakai masivesiva he fonua.....	9
Tokanga ke fakalukufua fa’u e lao kae ‘oua fakataumu’a pe ki he kautaha ‘e taha.....	10
Fakamalanga ki he tefito’i fatongia e Pangike Pule he fekau’aki mo e <i>SPBD</i>	11
Fehu’ia fatongia e Pangike Fakalalaka ke fakalalaka’i e fonua.....	11
Faka’ikai’i ‘oku pule’i Pangike Pule totongi tupu ngaahi pangike.....	12
Fakama’ala’ala ‘i ai mafai Pangike Pule ke pule’i lahi totongi tupu nō.....	14
Ke tokangaekina e unga’anga e kakai masivesiva he ngaahi kolo.....	20
Tui mahu’inga ke femahino’aki mo e kakai fekau’aki mo e Lao ki he Ngaahi Kautaha Nō Iiki.....	22
Tokanga ke ‘oua no peseti tupu si’isi’i he Pangike Fakalalaka pea ha’u ia hiki ki he fonua.....	23
Fokotu’u monomono ki he ‘uhinga’i lea e ngaahi kautaha nō.....	23
Poupou ke tukutukuhifo totongi tupu tā nō ke fe’unga mo e masiva.....	24
Hoha’a ‘oua hoko fo’i lao ke mole ai faingamalie kakai fu’u fiema’u nō.....	26
Fokotu’u ‘oua to’o sino’i pa’anga nō & ‘inasi ‘o ha taha he’ene hā he lao.....	27
Tokanga ki he ivi fakapisinisi ngaahi kautaha nō kimu’a pea foaki ha laiseni.....	28
Tokanga ki he ngaahi mafai fo’ou he Kupu 14 e lao.....	28
Tokanga ki he Kupu 27 e lao fekau’aki mo e tupu.....	29
Tokanga ki he seti ‘e he Pangike Pulé e totongi tupu he tā fakafoki e nō.....	29
Tokanga ke ‘oua uesia kakai hano fakamālohi’i e mafai lahi ma’u Pangike Pule.....	32
Fokotu’u ke ‘ave fo’i lao ki he ngaahi kautaha nō ki ha Kōmiti e Fale Alea.....	32
Fokotu’u ke ‘i ai tu’utu’uni ngāue ke mapule’i ngāue ki he ngaahi kautaha nō.....	33
Tokanga ki he Kupu 17 ‘o e lao.....	34
Fakamahino ‘ikai kau ngaahi kulupu līlī pa’anga he fo’i Lao ki he Ngaahi Kautaha Nō.....	34
Tokanga ki he Kupu 33 Ngaahi Tu’utu’uni ki he tau’atāina Pangike Pule ke fa’u tu’utu’uni.....	35
Tali Pule’anga tau’atāina pe Pangike Pule ke faitu’utu’uni.....	36
Fokotu’u ke liliu ki he Poate ‘a e aofangatuku ki ha faitu’utu’uni.....	38
Taukave Pule’anga ‘uhinga e fo’i lao ke lava holoki totongi tupu he nō.....	39
Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai faka’aonga’i polokalama nō e Pule’anga he Pangike Fakalalaka.....	39

Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 1/2018	41
Alea'i Lao Fakaangaanga fika 2/2018	42
Fakama'ala'ala Pule'anga ki he 'uhinga & taumu'a Lao fika 2/2018	42
Fehu'ia kehekehe e <i>micro finance</i> mo e <i>money lender</i>	42
Tokanga ki he mafai Pangike Pule ke polisi'i ngaahi kautaha nō iiki ange	43
Tokanga ki he ma'olunga mahu'inga e me'a malu'i 'o e nō	44
Tokanga ki ha kupu he lao ke fakasi'isi'i 'ave koloa kaiha'a	45
Tokanga ki he fatongia e Pangike Pule	47
Tokanga ki he Kupu 3 (1) e lao fekau'aki mo ha taha nō	48
Tokanga ke fakafaikehekehe'i e taautaha mo e 'u kautaha	49
Fokotu'u 'oua 'e liliu e Kupu 3 (1)	53
Taukave Pule'anga 'ikai taumu'a fo'i Lao fika 2/2018 ki he fakataautaha	53
Taukave ko e faka'uhinga'i e lao 'e fai mei he 'uhinga'i lea	55
Fokotu'u ke liliu ko e taha taautaha kuo 'osi laiseni pisinisi Kupu 31	55
Tokanga ki he Kupu 12 (g)	57
Tokanga ki he Kupu 7 (2)	58
Fakama'ala'ala he Kupu 12 (g)	58
Tokanga fu'u lahi ngaahi fiema'u fo'i Lao Fakaangaanga fika 2/2018	59
Fakamahino Pule'anga ko e no ke malu'i kakai nau fai 'a e nō	60
FALE ALEA	
Fokotu'u ke pālōti'i Lao Fakaangaanga fika 2/2018	61
Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 2/2018	62
Poupou ke toloi 'a e Fale	63
Līpooti ki he ngāue kuo lava he Kōmiti Kakato	63
Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 1/2018	64
Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 2/2018	65
Fokotu'u toloi Fale Alea ki he Mōnite	66
Kelesi	68
Fakamāōpo'opo Feme'a'aki Fale Alea	69

Fale Alea 'o Tonga

Efiafi: Tu'apulelulu 8 Mā'asi 2018

Taimi: 1805-1810

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Kole atu ke mou hiva mai 'a e Lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(Na'e kau kotoa 'a e kau Mēmipá ki he Lotu 'a e 'Eiki.)

<003>

Taimi: 1810-1815

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke ne ui 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale.

Ui 'a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea mo e 'Eiki Ministā Mou'i mo e Hou'eiki 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga Nōpele 'o 'Ene Afio ,kae'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai ka e 'atā ke u fakahoko hono Ui 'o e Fale ki he efiafi ni.

(Na'e fakahoko heni 'a e taliui 'a e Fale)

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku ou kole ke u to e fakaongo mu'a. Sea ko e ngata'anga ē taliui 'a e Fale ni ki he efiafi ni hangē pē 'oku ke me'a'i

Poaki

'oku kei hoko atu poaki folau 'Eiki Tokoni Palēmia pea mo e 'Eiki Minisitā Ngoue pea ko e toenga 'o e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tali mai honau ui 'oku 'i ai 'a e tui 'oku nau me'a tomui mai pē mālō 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Mālō Kalake. Fakatapu ki he 'afio 'a e tolu taha'i 'Otua 'i he'etau lotolotonga, tapu mo e Tama Tu'i Tupou VI kae'uma'ā Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae'uma'ā Hou'eiki Mēmipa Kapineti, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e kau Nōpele tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'a e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei ki he efiafi ni Hou'eiki 'oku ou fakamālō atu ho'o mou loto taha ke tau fakakakato 'a e ngāue fakavavevave 'oku tuku mai 'e he Pule'anga 'i he efiafi ni. Hangē pē 'oku mou mea'i fakatatau ki he'etau tu'utu'uni ko 'etau ngāue...

<000>

Taimi 1815-1820

'Eiki Sea: ...'e toki faka'osi pē 'i hano lava 'etau 'āsensita ko eni mou me'a foki ki he 'etau 'āsenita ko eni 'i he efiāfi ni, 'oku 'osi tukuhifo kātoa Lao Fakaangaanga 'e 5 ki he Kōmiti Kakato ke fai 'a e feme'a'aki ki ai pea hono hili 'a e ngāue 'i he Kōmiti Kakato 'e lipooti mai leva 'e he Sea 'o e Kōmiti Kakato ki he Fale Alea ke toki fakakakato ai 'a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga Fakavavevave.

'I he 'ene pehē hou'eiki ko e 'etau taimi 'oku 'ikai ke to e fakangatangata mahalo 'oku tonu pē ke tau fakataha tau toki *break* 'i he 8, ke faka'aonga'i 'a e fo'i houa 'e 2 ko ia ke tau lele'i 'a e 'ū lao ko eni. Pea 'o kapau 'e to e fie ma'u tau to e hoko atu ha fo'i houa 'e 2 pea ka to e fie ma'u pea tau to e lele houa 'e 2, kae 'oleva ke lava 'o fakakakato 'a e ngāue. 'Ikai ke u to e fie fakalōloa he koe'uhi 'oku 'osi 'i ai 'a 'etau ngāue kuo 'osi talitali mai 'i he Kōmiti Kakato, pea 'oku ou kole atu pē ki he Sea 'o e Kōmiti Kakato ke ne tauhi 'a e molumalu 'o e Kōmiti Kakato pea mo 'etau ngaahi tu'utu'uni, pea 'oku faka'atā pē ke ke ngāue'aki kātoa 'a e ngaahi mafai 'oku tuku atu 'i he 'etau Tohi Tu'utu'uni.

Ko ia hou'eiki kole atu ke tau liliu 'o **Kōmiti Kakato**.

Sātini Le'ole'o: Me'a ki 'olunga Fakafofonga fika 5.

Me'a 'a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou ki'i fakama'ama'a atu. Tapu ki he Tu'i 'o Tonga, mo e Fale 'o Ha'a Mohefo. Fakatapu ki he Hou'eiki 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Kāpineti, Hou'eiki Fakafofonga Nōpele, Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Malo e fakalaumālie mo ma'u taimi ke fakahoko 'a e taha hotau ngaahi fatongia. Ko 'etau 'āsenita ena kuo mou me'a ki ai hou'eiki pea mou me'a mai ke tau 'i he 4.1, me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Feinga ke maau ange tokanga'i ngaue ngaahi kautaha no iiki

'Eiki Miniasitā Pa'anga: Mālō Sea fakatapu atu ki he Feitu'u na, 'i he ma'u 'a e 'a e faingamālie ke to e hoko atu 'eku fakamalanga na'e fai 'anenai ko e tali ki he fehu'i na'e fai mai 'e he 'Eiki Nōpele fika 2 'o Vava'u. Pea na'e tokoni mai 'a e Minisitā ki he Tukupau mo e Polisi, kā ko 'eku to e ki'i fakakakato atu pē ki'i kongā ko eni 'oku ou ongo'i pē 'oku mahu'inga 'i he ngaahi me'a ko ia 'oku feinga 'a e lao ko eni ke tauhi ke maau, hangē ko 'etau tokanga ko ē ki he ngaahi fanga ki'i kautaha nō iiki, *micro finance*, ko e nō foki 'oku fai 'i he ngaahi 'i he kautaha ko eni kuo pau pē ke ke mēmipa. 'Uhinga ia na'e fakamatala ai 'e he Minisitā ki he Tukupau 'oku 'i ai pē 'a e ki'i kulupu, pea ko e ki'i kulupu ko ia kuo nau 'osi totongi 'enau *deposit*, 'ai 'enau mēmipa 'ikai ke to e lava ia ke te to e 'atā ki ai he kuo te 'osi mēmipa, pea ko e *risk* ko ia ke ta'etotongi ha nō hangē ko e me'a ko ia na'e fai ki ai 'a e lave, 'oku noa pē, he 'ikai ke ta'etotongi ha nō ia, koe'uhi ko hono 'uhinga he kapau h'eikai ke totongi ia 'e (a) kuo pau ko e fo'i toenga 'o e kulupu 'oku 'i ai hono toko 9 te nau totongi pea 'oku 'ikai ke lava ia, peseti 'e 100 'oku 'ikai ke malava ia ke pehē ke ta'etotongi ha nō. Ko hono fakahoa ko ē ki he ngaahi pangikē kehe 'oku 'ikai ke 'i ai ha *risks* 'oku nau ...

Taimi: 1820-1825

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha *risk* ia 'oku nau ma'u. 'Oku totonu leva ko e *interest*, ko e *interest* foki ka ma'olunga koe'uhi 'oku *high* 'a e *risk*, pea kapau 'oku ma'ulalo 'oku *low* 'a e *risk*. 'Oku ma'ulalo 'a e ngaahi faingata'a ko ia 'e fetaulaki mo e kautaha, lolotonga ene ma'ulalo ko ia 'a e ngaahi faingata'a 'a e *risk*, ma'olunga taha pē 'ene *interest* ia 'a'ana. Ka ko ia ko e taha ia 'o e 'uhinga 'oku 'omai ai 'a e Lao ko 'eni ke feinga ke tātā'ofi 'a e me'a ko ia he ko e me'a ia 'oku lolotonga hoko he taimi ni. Pea, he ko e taimi ko ia 'oku faingata'a'ia ai 'a e fanga ki'i kulupu ko ia, he 'oku ou kau au ia 'i he ki'i kalapu ho mau kolo, ki'i kalapu sikolasipi. 'Oku ōmai ki'i fa'ahinga ia 'o kole mai, ke 'ofa mai ko e totongi ia 'oku 'osi he uike, ka 'ikai ke lava totongi 'a e ki'i totongi nō 'e 'i ai 'a e ki'i me'a 'e hoko, pea kole atu ai pē ke nau penipeni mai ke lava totongi 'a e ki'i nō ko ia he fo'i *pay* 'o e uike ko ia. Ko ia ko e taha ia 'o e ngaahi me'a 'oku tokanga 'a e nō ko 'eni ke tokanga'i, pea 'oku 'i ai mo e me'a 'e taha hangē ko e ngaahi koloa malu'i hangē ko e koloa fakatonga mo e me'a pēhe. Taimi ko ē 'e 'ikai ke totongi ai 'a e nō 'e kau 'eni 'o a'u ki he *money lenders* 'o fa'a 'ai pe 'a e *interest* ia 'o ma'oma'olunga koe'uhi ke 'oua na'a lava 'o totongi, ka 'oku te 'alu kita mo e koloa fakatonga 'o fakatau 'i muli mahalo 'e peseti 'e tahaafe tupu ia. Ko e ngaahi me'a pēhe 'oku feinga 'a e feinga ki'i Lao ko 'eni ke malu'i lelei pē, sai pē 'e lava pē ke ma'u pē 'a e ngaahi nō ka e 'oua 'e fu'u heva atu 'o si'i faingata'a'ia ai 'a kinautolu 'oku nau 'i lalo aupito, ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai Nōpele 'Eua.

Fokotu'u ke tu'utu'uni Pule'anga ki he ngaahi pangike ke holoki 'enau totongi tupu

Lord Nuku: Kātaki pē 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na fakatapu atu ki he kau Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea ko e me'a ko 'eni 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā na'e 'ai ke fai hono fakafehu'i ki ai. Ko e tu'unga ko ia he 'aho ni ko e Lao ko 'eni 'oku fakahangatonu pē ia ki he kautaha nō pa'anga 'oku iiki ka 'oku 'i ai mo e kautaha nō pa'anga 'oku lalahi, hangē ko e pangikē. Ko e me'a ko ia 'oku 'omai heni kapau 'oku 'i ai ha kakai 'oku nau fakatahataha ke malu'i 'enau nō, malu'i 'aki 'enau tokolahi. Ko 'ete 'alu ko ia ki he Pangikē, hangē ko e me'a ko ia 'oku ne me'a mai 'aki, ko e tupu ko ia 'i he pangikē pē ko e fe'au'auhi ko 'eni 'i he māketi 'oku mo'ui neongo 'oku peseti 'e 20 ki he 25 'Eiki Sea?.

Ko e nō ko ia ko ē 'i he pangikē 'e taimi lahi ia ka e toki tali. Ko e nō ko 'eni 'a 'eni ko ē 'oku 'ai ke pule'i ko e 'uhinga mai 'a e nō ko 'eni ke nau fai tu'utu'uni, holoki e peseti tupu pē ko e totongi tupu ki ha fika, pē ko e ōatu pē ia ka nau toki hanga 'o fakafuofua. He ko 'ene tu'u ko ia he taimi ni 'o hangē ko ia ko e ngaahi pangikē hangē ko e ngaahi pangikē lalahi 'Eiki Sea 'oku launga 'a e kakai he totongi tupu he aho ni. Ko e fokotu'utu'u ko ia 'a e Pule'anga 'a ia ko ia 'oku 'ai ke fakahū atu 'i he 'aho ni 'e lava ke tau hanga 'o fokotu'utu'u ke tau tu'utu'uni, ke tu'utu'uni 'a e Pule'anga koe'uhi ko 'enau fokotu'utu'u faka'ekonomika ke mo'ui 'a e kakai 'o e fonua. Tuku hifo 'a e tupu 'a e ngaahi pangikē lalahi koe'uhi ko e fe'au'auhi ko 'eni 'oku nau pēhē 'oku 'ikai ke tokoni ki he kakai. Ka ko e fokotu'utu'u ko 'eni 'Eiki Sea, ko e fokotu'utu'u ka 'oku 'ikai ke tau lava 'o fai tu'utu'uni atu ki he ngaahi Pangikē lalahi ke tuku hifo 'enau totongi tupu he 'oku talamai ko e peseti hiva. 'Eiki Sea, ko e peseti 'e uanoa ko ē pē ko e peseti 'e uanima ko ē hangatonu hono tu'utu'uni. Ko e pangikē 'oku ma'olunga ia ai na'e 'osi fakama'ala'ala mai 'e he Pangikē Pule 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea, kole pē ke u ki'i tokoni atu ai ki he Fakafofonga Nōpele.

<006>

Taimi: 1825-1830

'Eiki Minisitā Mo'ui: ...Tokoni atu ki he Fakafofonga Nōpele

Sea Kōmiti Kakato: Tali e Tokoni 'Eiki Nōpele?

Fakamahino ko e Lao Fakaangaanga fika 1/2018 ke tokoni'i kakai masivesiva he fonua

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea ko 'eku...tapu mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato ko 'eku ki'i tokoni Sea 'oku 'osi 'i ai 'a e lao ia 'i he Pangikē Pule ke nau hanga 'o *regulate* 'a e tupu 'a e ngaahi pangikē *commercial*. Ko e lao ko ē 'oku fakahū mai 'oku fakataumu'a ke 'i ai ha lao ke ne hanga 'o *regulate* 'a e fanga ki'i *micro finance businesses* 'a e ko ē 'oku fakataumu'a ko ē 'oku 'i ai 'a e *South Pacific Business Development micro finance*. Sea 'oku taumu'a e lao ko eni ke malu'i 'a e *vulnerable population* 'a ia ko e kakai masivesiva ia 'o e fonua.

Ko e nō ko eni 'oku tupu pēseti 'e 25 'oku 'ikai ke 'i ai ha *control* pē ha lao ia ke to e kau atu 'a e Pangikē Pule ki hono *regulate* 'a e *interest rate* ko ē 'a e *micro finance group* ko eni Sea. Ko e 'uhinga 'a e lao ko eni ko e fakataumu'a ke malu'i kinautolu pea 'oua 'e fu'u kavahia 'a e kakai pea 'oua 'e *over charge* he ngaahi *micro finance* ko eni 'a e si'i kakai masivesiva 'a e fonua. Ko e ki'i tokoni pē ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Lord Nuku: 'Eiki Sea fakamālō 'aupito ki he 'Eiki Minisitā he tokoni 'oku fai mai 'Eiki Sea, ko e fe'auhi'auhi ko ē he māketi 'Eiki Sea te nau fe'au'auhi pē 'iate kinautolu pē 'o hangē ko e fakatemokālāti 'Eiki Sea ko hai ko ē 'e sai 'ene fakamāketi ko ia 'e mo'ui, pea ko 'ene tu'u ko eni 'i heni 'oku 'auhia 'a e pa'anga ko eni pea 'oku to e ngāue'aki 'a e ngaahi kautaha ko eni 'a e totongi tupu ke fai'aki 'a e ngāue ko eni 'Eiki Sea. Ko e me'a ko ē 'oku fakahoko mai 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke mo'oni, he kapau na'e faingata'a'ia 'a e kakai 'i heni mate kotoa 'a e fanga ki'i kautaha nō ko eni 'Eiki Sea. Pea ko e me'a 'e taha 'a ē 'oku ou tokanga ki ai

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i kole tokoni pē pē 'e tali he 'Eiki Nōpele

Sea Kōmiti Kakato: Tali e tokoni ko eni me'a mai koe 'Eiki Nōpele Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu pē mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki e kōmiti, 'ikai ko e feinga pē 'oku ua foki 'a e ongo fo'i lao, ko e lau 'uluaki eni, pea ko e fanga ki'i *micro institution* foki ko eni ko 'eku ma'u Sea ko e kautaha pē ia 'e taha, 'oku lolotonga *operate* 'i he *micro institution* ko e *SPBD* koā pē ko e hā. Pea ko e faka'amu ia hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele ka toe lēsisita mai ha kautaha ke fai e fe'auhi ko ē. Ko e kongā lahi 'o e 'ū kautaha nō ko ē 'i Tonga ni 'oku nau 'i he lao ko ē te tau hoko ki ai 'a e *money lenders* 'a ē 'oku lahi 'a e fanga ki'i kautaha, kā 'oku mo'oni ia kā 'oku te'eki ke fai ha fe'auhi ia, 'uhinga ko e taumu'a foki e lao ko eni ka paasi 'a e lao ko eni ko e ngāue pē ko e kautaha nō pē 'e taha 'oku lolotonga lele he 'i he *micro*

institution ko e *SPBD* pē kautaha pē 'e taha 'i Tonga ni kātoa. Pea ko e 'ū kautaha nō kehe leva ia te tau toki hoko ki he lao hoko, 'a eni ko eni 'oku anga maheni 'oku lahi 'aupito 'a e fanga ki'i kautaha nō *Five Star*, hā fua, h fua mo e fanga ki'i kautaha ko e tokoni pē ia kapau 'oku me'a pē 'a e Nōpele.

Tokanga ke fakalukufua fa'u e lao kae 'oua fakataumu'a pe ki he kautaha 'e taha

Lord Nuku: 'Oku mo'oni pē 'a e ngaahi tokoni, ko e me'a ko ē me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga 'Eiki Sea, ko e hā ke fa'u ai ha lao ki he kautaha pē 'e taha kapau ko e me'a ia 'oku 'omai, ko e kautaha o ko ē ko ē 'oku nau fai 'a e me'a ko eni ko e kautaha pē 'e taha 'a ia 'oku fa'u 'a e lao fakahangatonu ki ai 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ta'efakapotopoto ia ke tau fa'u ha lao koe'uhi ke makatu'unga pē ia 'i ha tokotaha ko e lao 'oku pau ke fa'u ke fakalukufua 'oua 'e kehekehe ke to e kehekehe ha taha mei ha taha, kapau ko e 'uhinga ia ko e lao ko ē 'oku 'omai 'o fakatatau...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke u ki'i fakatonutonu mu'a 'a e Nōpele

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e 'uhinga pē 'a e me'a ia 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai, ko e lolotonga ni ko e *micro finance* pē 'e taha 'oku lolotonga lele 'i Tonga ni. Ko 'etau fa'u lao 'atautolu ki ha fa'ahinga kautaha nō iiki pehē, 'a ia ka to e hū mai ha kautaha ko e fo'i lao eni te nau muimui kotoa ki ai, 'osi eni te tau hoko ki he fakafo'ituitui fanga ki'i *money lenders*. Mo'oni e me'a ia 'a e 'Eiki Minisitā ko e pangikē

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu kātaki

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni 'Eiki Minisitā

Siaosi Sovaleni: 'Oku 'ikai ke lolotonga fakahoko he ngaahi pangikē 'a e *function* ko eni 'a e *micro finance* hangē ko eni ko e Pangikē Fakalalakalaka ko e ki'i 'eke atu pē he 'oku hangē ko ho'o 'omai 'a e *SPBD* ka 'oku 'i ai pē mo e 'ū *micro finance institution* kehe mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea ko e fehu'i ko eni ...

<007>

Taimi: 1830-1835

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...ko e fehu'i ko eni, ko e taimi ko ē 'e 'ikai ke lava ai 'o ma'u ai 'a e ngaahi *condition* ko ē 'a e pangikē lalahi, 'oku 'oho 'a e kakai ko eni 'oku nau ma'ulalo angé, 'oku 'ikai ke loko mahino kia nautolu 'a e anga 'o e tu'unga *finance*, kehe pē ke ma'u 'a e sēniti ke fai'aki 'a e fatongia. Ka ko e taimi ko ē 'oku nau ō ai ko ē ki ai, taimi ke totongi, 'oku nau ongo'i 'oku nau faingatā'ia 'i ai. Pea ko e 'uhinga ia 'a e fa'u 'a e Lao ko eni, koe'uhi 'oku 'ikai ke lava ia 'o pule'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha Lao ia ke malu'i'aki kinautolu, pea tatau pea mo e fo'i kautaha. Ka 'e lava pē foki 'e he Ppangikē ia 'o nō ki ha taha pehē 'o kapau 'e ma'u ange 'a malu'i pea mo e 'ū me'a pehē. Ko e taimi ko ē 'e nō ai ko ē 'a e kautaha ia ko eni ki he kakai ma'ulalo, 'e pau ke te mēmipa. 'E talamai ke te mēmipa 'osi ko iá, 'omai leva e fo'i sēniti pea totongi leva pea 'ikai 'ai ha fo'i kulupu ke nau totongi, pea 'ikai ke lava totongi

‘e ha tokotaha, ‘e fua kotoa ‘e he kulupu. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e ngata’anga ‘o e fo’i fika, mahalo ‘e a’u pē ki he toko 10. ‘Oku fa’a ‘oho kotoa pē ‘a e ki’i kulupu ia ‘a e ki’i konga ‘o ha kolo, finemātu’á ‘o hiki honau hingoa, Ko e pehē ko ē ko e ‘osi pē, ko ‘enau fie nō pea nau nō. Ko ‘enau noō kotoa kotoa ko ia, ‘oku nau ‘osi, ..te nau fihia he me’a ko eni.

Sea Komiti Kakato: Málō ‘Eiki Minisita.

Lord Nuku: ‘Eiki Minisita, me’a mai mu’a pē ko e hā ‘a e *condition* ko ia te mou hanga ‘o ‘oange ki he *Reserve Bank* ke fai’aki ‘a e tu’utu’uni ko ia ‘o e me’a. Ko e hā ‘a e peseti pē ko e hā ‘a e fakafaingofua ke ma’u ai ‘a e mo’ui ko ia ‘a e kakai. He koe’uhi..

Fakamalanga ki he tefito’i fatongia e Pangike Pule he fekau’aki mo e SPBD

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ‘Io ‘io te u tali atu ‘a e me’a ko eni na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisita ‘Eiki Sea. Ko e me’a ia ‘e fai ‘e he *Reserve Bank* ko nautolu te nau hanga ‘o monitoa pē te nau hanga ‘o tokanga’i e fetō’aki ko ia ‘a e *interest rate*. Kapau pē te u la’u’i atu he taimi ni, Ko e tu’u ko ia he taimi ní, ‘oku peseti ‘a e *effective rate* peseti ‘e 46 ‘a e SPBD tānaki mo e ngaahi me’a kehe 1 – 25 ‘osi fika’i ia. Ko ‘ene tu’u ko ia ‘a e ngaahi pangikē kehé ‘oku ‘avalisi nautolu he 27 *double* ia. Ko e ‘u me’a ko iá ia, ‘osi fika ia. ‘osi tu’u ia pea ma’u pē iia he lēkooti. Ko e ‘oange pe ‘a e mafaií, pea nau hanga leva ‘o fai hono fakapotopoto’i. Málō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Málō.

Fehu’ia fatongia e Pangike Fakalalakaka ke fakalalaka’i e fonua

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, makatu’unga ‘I he me’a ko ia ko eni ‘oku ‘omai he taimi ni, koe’uhi kapau ko e *micro finance* kapau ko ‘etau pehē ko e Pangike Fakalalakaka, Ko e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke hanga ai ‘e he Pule’angá ‘o fa’u ha *policy* ke fakafaingofua, He ko e me’a ko eni ko ‘ene me’á, ‘oku fai ko e tokoni ki he fakalalakaka ‘a e kakai, ‘a eni. He ‘oku ‘ikai ke ‘omai pē ia tau pehē ko e ‘omai taumu’a ki he putu. ‘Oku taumu’a ia ki he ki’i tō hiapo, fanga ki’i ngoue ‘a e kakai fefine. Ka ‘oku makatu’unga pehē ‘enau fakatahataha koe’uhi ke falala’anga kinautolu. Ko ‘eku fehu’i pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke hanga ai ‘e he Pule’angá ‘o ‘ave ke fakangofua ‘a e Pangike Fakalalakaká, ke fai honau fatongia ko e fakalalakaka’i ‘o e fonua. Kae ‘osi ko ia ‘e nō ‘a e kautaha ia ko eni, pea mei he Pangikē Fakalalakaka ‘i he peseti ma’ulalo, ‘o tukuatu ia kitu’a hē. ‘Oku lolotonga hoko ‘a e me’a ko eni ‘Eiki Sea. Ko e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke hanga ai pe ‘e he Pangike Fakalalakaka pē ko e Pangike ko ē ‘a e fonua, ‘o fai ‘a e me’a ko eni ke tokoni’i ‘a e fakalalakaka ‘a e fonua. Kae ‘osi ko iá, ko e fanga ki’i kautaha nō pa’anga ko ē ‘i Tonga, ‘a e ..

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ‘Eiki Sea ka u ki’i tokoni mu’a ki he ‘Eiki Nopele.

‘Eiki Sea Komiti Kakato: ‘E tali ‘a e tokoni?

Lord Nuku: ‘E tali ‘a e tokoni sai ‘aupito pē ia Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘E Sea, málō hono to e ‘omai ‘a e ki’i faingamālie. ‘Oku lolotonga ‘i ai ‘a e polokalama ‘a e Pule’anga ‘i he Pangike Fakalalakaka, ki he tokoni ki he ngoue, peseti pē 4% peseti ‘e 1, toutai peseti ‘e 4, peseti ‘e 1 ‘I he ngaahi *category* ko ia ‘o e pisinisi.

'Oku lolotonga 'i ai. 'Oku lolotonga fai 'a e ngāue 'i he Tokoni ko ia 'a ē 'oku fai 'e he Pule'anga. 'Oku lava pē ia 'i he peseti 'e 1% mo e peseti 'e 4% ka koe'uhi 'oku ki'i si'isi'i 'a e fo'i sēniti ko ia mahalo ko e 14 miliona pē ia he taimi ni...

<008>

Taimi: 1835 - 1840

'Eiki Minisitā Pa'anga: miliona pē ia he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā, ko e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Nōpele 'Euá 'oku fakapa'anga he 'e Pangikē Fakalakalaka ia e *SPBD* 'i he pēseti ma'ulalo pea nau, ko e 'uhingá ke ke mahino pē ke ke me'a mai ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E ngofua pē ke tau talanoa fakafō'ituitui pehē.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai ko e 'oatu pē ko e 'uhingá he 'oku, kātaki, 'uhingá 'oku fiema'u 'a e *interest* ko ē ko ē 'oku 'ave ko ē ki he ongo, ki he masivá.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku mo'oni e me'a ia 'oku ke me'a mai ki ai.

'Eiki Minisitā Mo'ui: 'E lava ke u ki'i tokoni atu ki he, ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea tapu pē pea mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Sea ko e *issue* 'oku tau feme'a'aki ai 'a e Kōmiti Kakato he taimi ní, hangē ko e fehu'i 'a e Fakafofonga Nōpele ko eni 'o 'Euá. Ko u tui ko e *issue* mahu'inga ko ē hení, ko e Pangikē Fakalakalaka 'oku *regulate* ia *as a bank*. Ko e pangikē ia pea 'oku 'i ai e fanga ki'i nō ia ki he kakai fefiné, 'oku 'i ai e fanga ki'i nō ai ki he kau toutaí. Ko u tui ko e me'a 'oku mahu'inga ko ení he lao ko ení Sea, ke 'i ai ha sino ke ne lava 'o *regulate* 'a e *micro-finance* ko ení. 'A ia ko e, tau pehē pē kapau ko e *SPBD*. Fiema'u ia ke *supervise* pea *regulate* 'e ha sino pē ko e Pangikē Pule ke lava ke tau, ke lava 'o pule ki he *interest rate*. Ko e 'alu ko ē pēseti 'o pēseti 'e 25, ko hai 'oku *suffer*, 'e tupu e pisinisí ia. Ko e kakai masiva e fonua te nau *suffer* he he te nau tā e pēseti 'e 25 ko ení ko e fu'u pēseti lahi ia 'o fakafehoanaki ki he ngaahi pangikē ko ení. Ko e ngaahi pangikē, *commercial bank* 'oku *regulate* nautolu ia 'e he Pangikē Pule 'i he *interest rate*. Ko u tui ko e me'a 'oku fiema'u hení 'a e *SPBD* ke *supervise*.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakatonutonu atu

'Eiki Minisitā Mo'ui: Mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: 'A e Minisitā ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni 'Eiki Minisita, 'e ...

Faka'ikai'i 'oku pule'i Pangike Pule totongi tupu ngaahi pangike

Lord Tu'ilakepa: Ko e ki'i fakatonutonu 'Eiki Minisitā ke ke fakamolemole. Ko e tu'o ua eni ho'o me'a hake 'o ke me'a mai 'oku *control* 'e he Pangikē Pule 'a e *interest rate* ko ē 'a e ngaahi pangikē komēsiale. Ko u manatu'i lelei, 'Eiki Palēmia, ko e Feitu'u na, kei laumālie 'a 'Ulitī, kapau 'oku fanongo mai 'a 'Ulitī, kau ai e motu'a ni, na'a mau feinga, 'ai e fo'i timi 'a e Fale Alea ke me'a atu ki he ngaahi pangikē ke vakai'i e ngaahi *interest* ko ia Sea. Ka u 'oatu e ki'i fakatātā ko enī Sea. Fai 'eku nō na'e nima mano, tā taha afe 'i he ta'u, mahalo ko e tu'o 5 eni 'eku 'o hake 'i he Fale ni, 'i he māhina fakamolemole. Ko u toki 'alu atu au 'o 'ilo Sea, ko e fo'i valungeau tupu ia, ma'u 'ata'atā pē ia 'e he pangikē. 'Ikai ke 'i ai ha'ane hū 'ana ki he'eku nō. Ko e fo'i pa'anga pē 'e teau tupu 'oku hū ki he'eku nō he māhina. Pea mau ō kole, ko e 'Eiki Palēmia ko ena, 'Eiki Palēmia 'oua te ke toká fakamolemole ka ke me'a mai, mo 'Ulitī Uata ke ō ki he kau muli ko iá. Mahalo na ko e me'a ia 'oku 'alu ai 'a e *Westpac Bank*. Ko e 'oatu ko ē fakakaukau 'i he tu'unga faingata'a'ia. Ko eni 'e Hou'eiki, mou me'a mai 'o 'omai e lao ko enī, 'i he hū mai 'a e ki'i kautaha ko e *SPBD* 'o fai 'enau ki'i nō pē 'oku tonu 'eku ma'ú he nau 'alu 'o kumi 'a e minitī 'o fekau'aki mo e me'a ko u lave ki ai 'Eiki Sea. Ko e kau Tonga, tangata'i fonua Tonga, fefine'i fonua Tonga, mo ha taha pē he fāmili 'oku nau tau'atāina ke na, 'i ai ha'anau ki'i kautaha nō iiki, pea 'oku nau me'a atu leva 'o lesisita 'i he Leipá pea hoko leva e ki'i kautaha ko iá ko e ki'i kautaha nō. Pea 'oku 'i ai leva mo hono ki'i Konisitūtone 'Eiki Sea. Ko e 'aho ni te tau tuku leva ki he Pangikē Pule ke nau pule'i kae hili ko iá, 'oku te'eki ai ke fai ha ngāue ki he ngaahi pangikē.

Sea, 'i ai e pa'anga e Kolisi Tutuku 'oku ou kaungatāmaki aí, 'osi talamai 'e he *ANZ* ke to'o e siliní ia, 1 miliona mei ai. 'Oku 'ikai ke nau to e fiema'u 'e nautolu e 1 miliona, 'oku mahino mai leva ia, fu'u lahi pē pa'anga ia 'a e *ANZ*. Mālō mo e *MBF*. Hou'eiki Pule'anga 'oku mau kole atu ki he, ko e ngaahi fakatātā ko eni 'oku mau 'oatú, ko e fakamo'oni mo'oni ia 'oku te'eki ai ke lava 'e he Pangikē Pule 'o pule'i 'a e tupu pē ko e *interest* ko ē 'a e ngaahi pangikē 'Eiki Sea. Faka'ata mai pē pēseti 'e 9 pē mo e pēseti 'e 14, kehekehe pē foki 'Eiki Sea, ngata he pangikē ko ē kuo ta'ofi 'e he Pangikē Pule, na'e pēseti 'e 6, Pangikē Siaina. Toenga e 'ū pangikē, faka'ata mai, pēseti 'e 8, pēseti 'e 9, pēseti 'e 14. 'Eiki Sea, ko e hau he matamata lelei ...S

<009>

Taimi: 1840 - 1845

Lord Tu'ilakepa: ki he kakai e fonuá. Kapau 'e toki fakaikiiki ke mea'i 'e he kakaí, tautautefito ki he kakai faingata'a'ia 'Eiki Sea. 'Oku tau faka'amu ke lava 'e he ngaahi Pangikē Komēsiale ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke u ki'i fakatonutonu mu'a e 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni 'e ..

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'e 'i ai 'ene pehē 'oku 'ikai ke lava 'e he Pangikē Pule 'o *supervise* e ngaahi pangikē. Ko e me'a ia 'oku nau faí pea ko u tui ko e fo'i 'ai ko ia 'oku 'aonga ke 'i heni 'a e Kōvana ke tali, 'oku 'ikai ke 'i heni 'a e Kōvaná ia. 'Oku lolotonga lele lelei ko 'etau 'ekonōmika ko ia 'a e fonua ni 'oku, te'eki ke tō e fu'u afā toho ko enī te'eki ai ke tau a'u ki ha me'a pehē. Kau e Pangikē, 'a e Pangikē Pule mo hono Kovana hono *supervise* e ngaahi pangikē ke tau a'u ki he tu'unga ko iá. Ko e ngāue lahi ia 'oku fai, 'ikai ko ha pehē ia ke tau talanoa pē 'o hangē pē ha'atau talanoa fanangá pea tau pehē kuo fe'unga ia. Ko e me'a ko ia 'oku fai fakalelei'i ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko u fakamolemole atu ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mo u me'a ki lalo Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kole atu pē Hou'eiki ke mou me'a hifo pē ki he 'etau 'asenita. Ko 'etau talanoa eni ki he fanga ki'i nō iiki, 'oku mou 'omai e ngaahi tafa'aki ko ē. Ka mou me'a mai pē he te mou fiemālie pē.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia Sea, fakamolemole pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisitā Pa'anga, fakamolemole pē 'oku 'ikai ko ha fananga eni. Ko u 'osi 'omai e fakatātā mo'oni ko e kau Mēmipa he Fale ni na'a nau me'a atu ke fai hano vakai'i. Na'e 'osi ui e ngaahi *Select Committee*, Kōmiti Pa'anga he taimi ko ia, 'o fekau'aki pea mo e, ko e me'a ko ē ki he ngaahi pa'anga ko eni, 'oku ou lave'i pē 'Eiki Sea, 'oku lava he 'e Pangikē Pule, 'a eni ko ē na'e hoko ko ē ki he Pangikē Siaina. Kuo pau pē ke 'i ai e pa'anga 'oku 'ave 'e he Pangikē Pule 'o tauhi ai 'Eiki Sea. 'O hangē ko ia 'Eiki Sea na'e hoko ko ē ki he tāpuni ko ē pea to e vavae atu leva 'a e ngaahi me'a. 'Oku malava pē 'Eiki Sea, 'o fakahoko e ngaahi fatongia ka ko e me'a ko ē ki he *interest rate* ko ē 'oku fai ki ai e feme'a'aki 'Eiki Sea. 'Oku te'eki ai ke lava hano mapule'i e me'a ko iá 'Eiki Sea, 'oku kei tau'atāina pē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea, fakatonutonu mu'a e 'Eiki Nōpele. Nau toki fakahoko atu, ko e *interest rate* 'oku ma'ulalo 'a e ngaahi pangikē 'i he, nau faka'ai atu ko e *effective* 'oku 46 ki he 25, 'oku lolotonga ma'ulalo, tukukehe 'a e ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko e *interest* ma'olunga taha ko ē 'a e Pangikē Fakalalakaka ko e peseti 'e 13 pea 25 ē 'i he tu'u ko ē he taimi ni. Me'a mai e Minisitā Polisi.

Fakama'ala'ala 'i ai mafai Pangike Pule ke pule'i lahi totongi tupu nō

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e, fie tokoni pē au Sea ki he me'a ko eni 'oku me'a mai e 'Eiki Nōpele 'oku mahu'inga. 'A ia ko e me'a ko ē 'Eiki Nōpele 'oku 'ikai ke lava 'e he *Reserve Bank*. Mahalo ko e fo'i fehu'i kehe ia Sea. Ko e me'a ko ē 'oku totonu ke talí 'oku mahino 'i he Kupu 40 ko ē 'o e *National Reserve Bank Act* 'oku 'i ai e mafai ai e *Reserve Bank* ke ne hanga 'o *regulate* 'a e *interest* mo e *credit rate* 'a e ngaahi *commercial bank* pē ko e *Financial Institution*. 'A ia ko e *definition* ia 'o e *Financial Institution* ai ko e ngaahi *Banking Institution*. Ko e fo'i mafai ke pule'i ko ē *interest rate*, ngata ia ai he ngaahi pangikē. Ko e fanga ki'i kautaha iiki ko eni ko ē 'oku fai ki ai e talanoa Sea, ko e mamahi ko ē 'i he ngaahi pangikē 'ikai ke lava hotau loto ke to e taha hifo. Kehekehe ia mo e taimi ko ē 'oku 'ikai ha fo'i fakapiki fakalao he ngaahi ki'i kautaha pa'anga ko ē 'i tu'á. 'Alu e *interest rate* ia mei he 12 'alu ia 'o 49. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e tokanga ko 'ene fu'u 'alu tau'atāina pehē, 'oku tupu ai 'a e lāunga mai 'a e kakai kia kimautolu he taimi 'oku mau ō ai he 'A'ahi Faka-Fale Alea. Lēkooti eni Sea. Na'e līpooti mai he līpooti 'a e motu'a ni. Kau ai 'a e kole 'a e ngaahi fa'ē mo e kakai fefine ke to'o ha konga ia e pa'anga vāhenga ke nau nō ai kae tuku 'enau ō 'o nō he ngaahi fanga ki'i kautaha ko ē 'oku nono'o pehē ai kinautolu 'aki e fanga fu'u *interest rate* 'oku fu'u ma'olunga. Taimi ko ē 'oku 'ai mai ai kia mautolú, pē 'oku 'i ai ha mafai ke pule'í, ko e fakamo'oni eni 'oku 'oatu ki he kakai e fonuá 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai ko e 'uhinga ia 'oku 'omai ai e laó kae lava

ke tokoni mai 'a e *Reserve Bank* 'e Sea. Ko e fo'i poini kehe ia, 'a e pehē ko ē pē 'oku *exercise* 'e he *Reserve Bank* 'a e fo'i ngafa ko ia. He 'oku mo'oni e 'Eiki Nōpele, na'a mau lele atu ki he *Reserve Bank*, ko u tala kia nautolu, 'oku 'i ai 'etau tokanga ke nau ngāue'aki e fo'i *exercise* ko ia. Ko e *exercise* ia na'e lava, 'ikai ke lava ai 'a e ngaahi *interest* 'o 'alu

<001>

Taimi: 1845-1850

'Eiki Minisitā Polisi: ... ke lava 'a e ngaahi *interest* 'o 'alu ki he fu'u *interest* ko eni ko ē 'a e fanga ki'i kautaha 'i tu'a 'oku 'ikai ke pule'i he lao 'oku tupu ai e lāunga mai 'a e kakai. Kapau leva 'e to'o ia 'e 'alu na 'alu lōua pē naua tatau. Kapau 'e 'omai e mafai ko eni 'e lava ke tukutukuhifo ki lalo ke lava ke pule'i pē fakapotopoto Sea kae 'oua 'e fu'u hangē ko e lau ke tatau mai ha toto mei ha fo'i maka. Pea 'oku 'uhinga pehē Sea 'a e fokotu'u mai 'a e lao ko u tui pē au Sea 'e laumālie lelei 'a e Hou'eiki ki ai 'oku fai he laumālie lelei 'a e fokotu'u pea ko e pou pou ia 'oku fai Sea mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai 'Eiki Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e Sea tapu mo e Fale 'Eiki ni ko au ia 'oku ou pou pou kakato au ki he me'a 'oku 'ohake. Pea ko u fakamālō lahi ki he ka u Nōpele he'enu 'ohake 'a e *issue* ko eni pea 'oku tau tatau kotoa tautolu he me'a ko eni pea ko u fakamālō au he 'oku fanongo mai 'a e kakai 'oku 'ikai ke tau longoa'a kitautolu koe'uhí ko ha me'a kehe ka ko 'etau longoa'a he ko e fa'ahinga *bank institution* ko ē 'oku tau 'i ai tau talanoa ma'a. 'Oku 'ikai ko e mohe 'a e *interest* ia pea 'e to e puke pē to e mate he te tau fai tautolu he mohe kae lele pē ia.

'A ia ko e me'a fakalukufua ko ē ko u fanongo ki ai 'oku 'i ai 'a e hoha'a ki he fa'ahinga founa *interest* ko eni 'oku ma'u 'i he ngaahi *bank institution* pea 'oku ou fanongo ki he fakamatala ko ia pea 'oku mo'oni pē 'oku malava 'e he'etau Pangikē Pule 'o fai hono fatongia kia nautolu ke tau'atāina 'a e kakai he ko honau fatongia pule faka-*policy* ia. Fokotu'u 'etautolu 'o fakafou atu he Minisitā Pa'anga ke ne hanga 'o fokotu'u ha Pangikē Pule ke ne hanga 'o pule'i 'a e ngaahi pangikē ke lava ke 'ata'atā e kakai. Pea ko e me'a ia tonu fakamālō lahi atu hono 'ohake *issue* ko ia. Pea 'oku tau talanoa tautolu 'i he fo'i poini tatau ai. Ko u pehē leva ko e fo'i 'uhinga tatau ia 'oku tau talanoa'i he fo'i lao ko eni.

Te u ki'i lau atu e ki'i me'a ko eni mei he *website* ko eni. Ko e kautaha ko eni 'i he'enu fokotu'u 'a 'enu pangikē 'i he māhina pē 'e 18 na'a nau hanga 'o tuku ki tu'a 'a e pa'anga 'e 42 miliona Tonga ki he kakai Tonga. Mou fakafuofua ki he lahi 'o e silini 'oku tuku ki tu'a 'i he pēseti 'e 25. 'Oku 'ikai ko e poini ia pē 'oku pangikē taha pē 'oku *micro finance* 'e tolu he 'oku lava pē he toko tolu ia 'o *disperse* pē ha pa'anga 'e 1 kilu kautaha 'e taha 'oku ne *disperse* 'a e pa'anga 'e 42 miliona. Pea ko e 'uhinga 'a e fokotu'u 'a e *micro finance* ko eni pea ko e 'uhinga ia 'oku ou fie sio ai ai 'i he tālanga 'o e 'aho ni 'i he Fale ni ko e fokotu'u he ko e ngaahi nō ko eni ko ē ke te fakalele ha'ate pausa pē ko 'ete 'ai hate pisinisi 'oku 'ikai ke ala ki ai e *micro finance* 'e Minisitā Pa'anga ē. 'Oku nau, ko e *micro finance* ia ...

Lord Tu'ilakepa: Sea 'e sai pē ko u kole pē au ki he Minisitā fakamolemole ko e kautaha fē ena 'oku ke me'a mai ki ai 'a e pēseti 'e 25 mo e 42 miliona ko ē 'a eni ko ē 'oku ke me'a mai 'aki.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e *website* ia 'a e *SPBD*.

Lord Tu'ilakepa: Ko e kautaha Tonga pē ko e ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kautaha mei muli.

Lord Tu'ilakepa: Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'A ia, mālō 'aupito. 'A ia ko 'eku 'uhinga 'eni ki he *significant* ko ē 'o e lahi 'o e silini 'oku tuku mai. Ko 'eku talanoa eni 'oku 'ikai ke 'alu ha taha ia ke nō mei he *micro finance* ke ne 'alu 'o langa ha'ane pisinisi lalahi pē ko 'ete 'ai ha'ate 'api. 'Oku taumu'a eni ia ki he *informal* sekitoa kau ai e fanga ki'i toutai ko e finemātu'a ki he lalanga pea mou sio ki he fo'i mo'oni ko ia 'etau *informal* sekitoa 'oku ou pehē 'oku li'ekina pea 'oku ou tali 'a e fakakaukau ko ia ke tau tokanga kia nautolu.

Pea 'oku ou pehē leva ko hai 'etau tokotaha na'a tau falala ki ai ke ne fai e me'a ko eni 'o ma'ama'a? Ko e Tonga *Development Bank*. Ko e hā 'oku 'ikai ke lava ai ke tau tu'utu'uni ki he Tonga *Development Bank* ke ne 'ai 'a e polokalama tatau kae tukupi ki he pēseti 'e fā pēseti 'e ono. Ko e *issue* ia 'oku ou fanongo ki ai 'oku fai mai ko ē 'e he kau Nōpele 'oku tau tālanga pea ko u mālie'ia ai he talanoa ko ia kā te u pehē leva he fakakaukau ko eni 'oku tau loto taha tautolu ki he lao ko eni ka tau hanga mu'a 'o fekau ki he 'oatu ko ē lao ko eni ke nifo 'a e Pangikē Pule ke ki'i u'u kae mo'ui e kakai. 'Oku 'ikai hano 'aonga e toutou foaki lao fa'u lao kae pehē atu fēfē *interest rate* 'oku hangē ko e lau e me'a ko Tonga ni 'oku tau ...

<002>

Taimi: 1850-1855

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...tau'atāina ko e fonua ka 'oku tau nofo holo pē 'o luelue hangē pe 'oku tau 'i pilisone faka'atamai. Ko e hā e 'uhingá? Ko e ha'i 'a e ngaahi pisinisi 'a e kau pālangí. 'A ia kau Nōpele mo hotau kāinga kuo u kole atu, tau tali mu'a 'a e ki'i fo'i ... ko e 'uhinga ko eni ke 'i ai ha taha 'oku ne ma'u ha mafai ke ne lava 'o pule'i 'a e kautaha ko eni pea mo ha to e kautaha 'e ha'u pea tau 'ofa mai mu'a 'o 'ai ha fo'i me'a pau ... 'oku kau eni ia he me'a 'oku ou fokotu'u atu tonu ke 'ai ha'atau Kōmiti Tu'uma'u ki ai.

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'e sai pē 'Eiki Minisitā ke u ki'i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele 'o Vava'ú Fika 1.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea ko aú 'oku ou poupuu atu au ki ai. Mālie 'aupito e me'a 'oku ke me'a ki ai pea 'oku tonu pe ho'o me'a mai ki he Fale ni 'i he ngaahi fale'i 'oku fai he Feitu'u na. 'Ai ai leva homou taimí, he ko e Pangikē *TDB* 'oku 'i he mafai ia 'o e Pule'angá he ko 'etau pangikē. Kuo u fokotu'u atu 'e au ki he Feitu'u na, fekau e *SPDB* ke nau kau 'i he fe'auhi 'a e 'u pangikē. Tukuange leva si'i tangata'i fonua Tonga mo e fefine'i fonua Tonga, ke nau fakalele pē 'enua fanga ki'i nō ko eni he taimi ni. 'Oku ou 'ohovale lahi hono 'ohake ko ē he Minisitā Polisi 'a e me'a ko eni, kuo a'u e fanga ki'i nō ko eni ki he 49%. Sea toki 'ilo 'e au ko e *SPBD* pē 'oku a'u 'o 25 hangē ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai. Pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au ki he Feitu'u na 'oku tonu 'aupito 'a e me'a na'a ke me'a mai ki ai. Tau fakaiviva mu'a he ko ena na'e 'osi 'ave he Pule'angá 'a e pa'anga 'e 10 miliona ke nō mei ai 'a e kakai

faingata‘a‘ia e fonuá ni ‘o pēseti ‘e 1 mo e peseti ‘e 4. To e tñaki atu e pa‘angá ke lahi, pea fekau e *SPPD* ke nau kau he fe‘auhi mo e *other commercial*, tukuange ‘a e ngaahi kautaha ‘a e Langi *Financial*, kautaha ‘i Halaleva. Tukuange ki‘i kautaha Ikahihifo ‘i Kolomotu‘a, ngaahi kautaha ko iá pēseti pe ia ‘e 10 mo e peseti ‘e 15 hangatonu pe. Ka ‘oku ou pou pou atu ki he Feitu‘u na.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō hou‘eiki, ki‘i fakamā‘opo‘opo mai Nōpele Vava‘ú kae

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki: Sea ‘oku te‘eki ke ‘osi ‘eku malangá Sea. Kapau ke pehē ‘e koe ke u mālōlō

Sea Kōmiti Kakato: Kuo mei lava ho ... S.

Lord Tu‘ilakepa: Kuo u pehē ke ‘ave ki he Minisitā Leipá mālīe he ko ‘eku fanongo he letiō, ai e kau Siaina ‘oku ne hanga ‘o ta‘ofi, laiseni. ‘Io ko e founa ia ‘oku tonu ke tau faí, he kuo halakaka e kau mulí, tapu ange mo e Fale ‘Eiki ni, ‘i he kau Tongá. ‘Ikai ke to e lava ‘a e kau Tonga ia ko ē ‘i Vava‘ú,

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele tau ... mou me‘a mai pe he

Lord Tu‘ilakepa: Sea ko e fakatātā, ke mea‘i e Minisita kuo mama‘o atu me‘e me‘a hake hē pea toki me‘a mai he poiní. Ko e poiní ke tau tokangaekina ‘atautolu. Tau hanga ki ai. Ko u pou pou atu au tuku ‘a e *SPBD* ia, to‘o mo e ki‘i me‘a ia ko ení ia kae ‘ata‘atā pe kau Tongá. Fekau ke kau ia ‘i he fe‘auhi ‘a e ngaahi *commercial bank*.

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki: Sea ka u ki‘i faka‘osi atu ai leva.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Io faka‘osi mai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki: Fakamālō atu he ngaahi talanoa fakamāfana he ‘aho ni. Ko e, manatu‘i ko e fo‘i lao ia ko ení ‘oku ‘ikai ke kau ai ‘a e fanga ki‘i nō iiki ia ‘etau kau ... ko e me‘a eni ia ki he *micro-finance* ko ia koā Minisitā Pa‘anga? Ko e ‘uhinga ‘eku talanoá ‘a‘aku ia

Lord Tu‘ilakepa: Sea kapau ko ia, ai ha fa‘ahinga *limit* ‘e a‘u ki ai e fanga ki‘i pangikē Tongá pea nau kau leva ‘i he *micro-finance* ‘o hangē ko e lao ko eni kuo fokotu‘u mai he ‘aho ni? ‘Oku ke mea‘i lelei ko *Portland* ‘oku me‘a ai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e ‘aho ni, ko nautolu ‘oku *tax* ma‘ama‘a taha ... ai ha tau hilifaki ha ki‘i me‘a lelei ki he kakai ‘o e fonua...

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Sea ka u ki‘i tokoni atu ki he

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu?

‘Eiki Minisitā Pa‘anga: Tokoni

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni.

Lord Tu‘ilakepa: Ifo pē ‘etau fetokoni‘akí he ‘oku ou sio ‘oku matangi lelei pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me‘a mai ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u fakamālō 'aupito he ngaahi tipeití. Na'e ai e konga felāve'i pea mo e *Tonga Development Bank*. 'Oku nō foki 'a e fanga ki'i kautaha iikí hangē ko e nō ko ení, 'oku nau 'uluaki nō nautolu mei he *Tonga Development Bank*, pea toki ōmai nautolu 'o ... Nō nautolu he ki'i fo'i *interest* si'isi'i ko ē pea toki ō ia 'o 'ai ki hē. Ko e pa'anga ia ko ē 'oku ma'u mai 'o fai'aki 'a e nō. Pea 'oku ... 'ikai foki ke nau kau nautolu he 'ai ko ē *deposit* ki he *Reserve Bank* 'o *reserve* mo e me'a. Ko e toki 'ai ko ení ke ki'i lava ange 'o mahino ange 'a e konga ko iá mo e anga hono pule'i. Pea 'oku ou tui ko e ki'i fo'i 'isiū ia 'a mautolu ko eni he Pule'angá ke sio ki ai, he te mou tokoni mai pē he 'oku mo'oni e me'a ko eni 'oku me'a ki ai e ...

<003>

Taimi: 1855-1900

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'oku hangē pē 'oku mo'oni 'a e me'a 'oku me'a mai 'aki 'e he Hou'eiki ke tau sio ange pē ko e ha *solution* he koe'uhi 'oku nau lele fakakomēsiāle kinautolu 'i he taimi ni ko'euhi na'a kuo taimi ke toe ki'i saupulu ka e ki'i tō ki lalo ko e tokanga pē ki he ongo me'a ko 'eni 'a e kakai. Ka e 'oua 'e hanga 'e he Pule'anga 'o fakamaau'i kinautolu 'o hangē ko ha *commercial bank* pea 'oku tui ko ha fo'i me'a ia 'e ala fai ha talanoa ki he konga ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko 'eku ki'i tokoni atu pē. 'Oku 'ikai ke 'ai 'eni ia ke hanga 'e he Pule'anga 'o fakamaau'i 'a e kautaha oange pē ha'anau ki'i ngafa fatongia he na'a nau me'a pē kinautolu

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, teu ki'i fakama'ala'ala pē fakatonutonu ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fakamaau'i foki ha'ate *performance as a commercial bank* ma'u 'e ia 'a e tupu pea ma'u 'ene tupu ia 'a'ana hono 'ave 'ene pa'anga ki he *SPBD for an example* 'oku 'uhinga ia ki he fakamaau. 'E tupu pea kapau temau fetongi 'a e fo'i laumalie ko ia 'o fakamaau'i mo e *Development Bank* ko e tokoni 'ai mo e *set* ha *interest* si'isi'i pea 'e kehe leva 'a e laine 'o e fakamaau'i ko ia 'a e *performance* 'i he konga ko ia. 'Oku lolotonga ma'u ko e motu'a 'eni..

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Leipa

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...'oku lolotonga tuku mai ke u hanga 'o tokanga'i pea te mau fakataha 'apongipongi he 'osi 'a e Kapineti. *Issue* ko 'eni 'oku nau tokanga mai he 'oku mole 'enau maketi *share* 'i hono oange ki ai 'a e program *loan* 'a e fo'i pa'anga ko 'eni 'oku oatu ke peseti 'e 1 pē peseti 'e 4, 'oku fepaki ia mo 'enau 'u nō kehe mole ai mo 'enau 'u *market share* mālō Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i tokoni mu'a ki he 'Eiki Minisitā kapau mu'a. Sea ko e ki'i fie tokoni pē 'eni ia ki he 'Eiki Minisitā kuo hanga 'e he Minisitā Leipa 'o hulu'i mai ka ko e *SPBD* ko ia 'oku makatu'unga ai 'a e Lao ko 'eni 'Eiki Sea. Fakamolemole pē 'Eiki Minisitā na'a 'oku hala pea toki fakatonutonu mai pē ia he 'oku hangē 'oku hoko 'a e ki'i kautaha ko 'eni te tau hanga leva 'o fokotu'u ha Lao ke to e faingata'a'ia ai 'a e kakai 'o e fonua,

tautautefito ki he ngaahi kautaha nō. 'Oku 'ikai ke u hanga 'e au 'o 'ai atu 'Eiki Minisitā ko ha *solution* pē ko e hā ha tau tu'utu'uni atu 'ikai. Ko 'eku lave'i pē Hou'eiki ko e kautaha ko 'eni 'oku ohovalē pē 'oku nau 'asi 'i Vava'u 'i he 'api katolika 'o fokotu'u 'enau 'ofisi pea talamai leva 'e he finemātu'a 'oku nau ō fakakulupu 'o nō. Teke nō ka 'oku fakangatangata pē fo'i kulupu pea kapau teke mavahe koe mei he fo'i kulupu fiu hono kumi 'e hanga leva 'e he ni'ihī ko ia 'o e kulupu 'o tā 'a e nō 'a e tokotaha ko ia 'oku pulia. Ko e me'a ko ia 'oku tau ongo'i ko 'ene 'omai 'a e pa'anga 'e 21 miliona 'amelika 'a 'eni ko 'eni 'oku me'a mai ki ai 'a e Minisitā Leipa. Na'e fou fakakū mai 'a e pa'anga ko ia ki Tonga ni 'ikai ke mea'i 'e he Hou'eiki Minisitā 'Eiki Sea ke fakatatau pea mo e tu'utu'uni 'o e Lao 'o e fonua ni ki ha fu'u pa'anga lahi pehē 'oku hū mai 'oku totonu ke mea'i 'e he fonua ni tautau tefito ki he feitu'u na pea mo e Pangikē Pule. 'Oku totonu ke tau fu'u tokanga 'aupito ki he ngaahi kautaha pēhe ni. Ko e si'i ngaahi kautaha Tonga 'oku ou ma'u 'oku 'i ai 'a e faiako....

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Nōpele kuo fe'unga ho'o taimi ka e 'oange ha faingamalie ma'a tafa'aki ko ē faka'osi mai 'Eiki Minisitā miniti 'e 3.

'Eiki Minisitā Leipa: 'Oku ou faka'amu foki ke tau *note* 'a e me'a 'oku fai ki ai 'a e hoha'a fakalukufua tautau tefito ki he kau toutai, kau ngoue mo e kau lalanga he 'oku taumu'a 'a e *micro finance* ko 'eni kiate kinautolu pea ko e me'a ko ē 'oku 'ai ke tau femahino'aki mo tau sio ki ai. 'Oku tau faka'amu hono kotoa ke 'i ai ha nifo ke ne lava 'o talaange ki he ngaahi kautaha pēhe ni pea tatau ai pe pe ko hai ke holoki 'enau ngaahi peseti nau interest ia nautolu. Sai ko e fehu'i ka tau tu'utu'ni he taimi ke tau ō talange ki he kautaha *micro finance* ke holo 'e lava? Ko e tali 'ikai ka e 'oua leva kuo fokotu'u 'a e fo'i Lao ko 'eni ko e 'uhinga ia 'oku tau fokotu'u ai ke tau tatau mo 'etau fakakaukau ka tau hanga mu'a 'o fakapa'asi 'a e fo'i Lao ko 'eni ka tau 'alu ki he fo'i mo'oni....

<000>

Taimi 1900-1905

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...mu'a 'o fakapaasi 'a e lao ko eni ka tau 'alu mu'a ki he fo'i mo'oni 'oku pau ke tau 'ai 'e tautolu ha solova 'anga fakalukufua 'o hangē ko 'eni. Kapau 'oku 'uhinga 'a e *Development Bank* ke nau hanga 'o *develop* 'a e fonua 'i he *informal sector*, pea tau 'ai ke ne fai 'a e ngāue ko ia pea ne 'omai 'a e *solution* ko ia, pea ko e 'uhinga eni 'eku talanoa, ka 'ikai 'a e fo'i lao ko eni he 'ikai ke 'i ai ha nifo ia ke tau pehē atu holo pea ke holo, kae lava 'a e me'a ko ia ka tau lava ke tau hoko atu ki he fakalelei'i fakalukufua.

Siaosi Sovaleni: Ki'i fakatonutonu 'Eiki Sea. Sea fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i fakatonutonu eni 'Eiki Minisitā.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Ko e lao ko eni ko e *Micro Finance* ko e Pangikē Fakalalakaka ko e *Banking Institution*, kehekehe lahi 'aupito, kehekehe hona taumu'a, 'ai pē ke fakafaikehekehe'i 'a e taumu'a 'o Pangikē Fakalalakaka mo e taumu'a 'o e fo'i lao ko eni, 'oua 'ai ke *mix* naua 'o lava ai 'o ma'u hala ai ha fa'ahinga 'o fekau 'aki mo e taumu'a ko eni 'o e lao 'oku tau lolotonga feme'a'aki ai. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E Sea 'oku mahino pē kiate au ka u faka'osi atu ai leva. Ko e Pangikē Fakalalakaka na'e 'ikai ko ha *commercial bank* ia 'i he taimi na'e langi mama'o ai 'a Tupou IV ki he me'a ko ia. Na'a ne fokotu'u 'a e Pangikē ko ia ke ne tokangaekina 'a e

fakalalakalaka 'a hono fonua tautefito ki he kakai masiva. toki 'i ai 'a e kau tama ia na'a nau *bright* fe'unga ke nau hanga 'e nautolu 'o fulihi 'a e taumu'a 'o e pangikē ko ia *to be commercial*. Ko e fo'i palopalema ia, kā 'oku ou kole atu ke tau 'ai 'a e lao ko eni ka tau lava 'o mapule'i ka tau 'ai mu'a ha'atau fakakaukau ke tau hanga 'o solova 'a e palopalema ko eni he na'e 'omai 'a e Pangikē Fakalalakalaka ko hono taumu'a ko e hā ko e *Development Bank*, toki liliu ia ko e *commercial bank* ka na'e 'ikai ke taumu'a pehē 'a Tupou IV ia ki he me'a ko ia, na'a ne 'omai 'a e me'a ko ia ke ne tokoni'i 'a e masiva 'i he fonua ko ia. Pea 'oku ou pou pou atu ke tau *note* mu'a ke fakapaasi 'a e fo'i lao ko eni ka tau lava 'o pule'i 'a e kautaha ko ia ka tau hoko atu ka tau tu'utu'uni ki he 'etau pangikē 'ai mu'a ha me'a ke lava 'a e me'a ko eni, he 'ikai ke tau lava 'o mapule'i 'a e kautaha ko eni kapau he 'ikai ke tau fokotu'u 'a e lao ko eni, 'oku tau taumu'a tatau tau tali mu'a ka tau hoko atu. Mālō

Sea Kōmiti Kakato: 'Eiki Minisitā: 'Eiki Minisitā me'a mai mu'a 'a e Fakafofonga Vava'u 15.

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea 'oku ou pehē 'e au ia 'e 'ai'ai pē kau tama ia ka mau ta'utu mautolu 'o mafu homau ngutu he tali. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e 'Eiki Palēmia, kae 'uma'a 'a e Hou'eiki MSēmipa 'o e Fale ni.

'Eiki Sea ko e ta'u kuo 'osí 'apē pē ko e ta'u atu na'e 'i ai 'a e ni'ihī 'oku ou tui mahalo na'e kau ai mo e Feitu'u na, na'a tau ō ki he Pangikē Pule 'o hanga 'e he Kōvana 'o fakamatala'i mai kia kitautolu 'a e anga ko ē tu'u ko ē 'a e 'ū *interest* 'i he pangikē mo e ngaahi nō kehekehe. Me'a ko ē na'e mahino 'oku lava 'o fakangatangata 'a e *interest* ia 'a e pangikē. Kā ko e ngaahi *fee* kehe kehe 'oku tātāki ia 'o ma'olunga mama'o ia 'i he peseti 'e 25 ko eni 'a e *SPBD*. 'A ia 'o 'osi ange ko ē me'a ia ngalingali 'oku faingamālie ange 'a e laauvale ko ē 'o e fonua 'i he kautaha ko eni 'i he feinga ko ē ki he pangikē. 'A ia ko e pSangikē ko 'etau palopalema ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, Sea ke u ki'i fakatonutonu mu'a 'a e fo'i me'a fekau'aki mo e *interest*.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni Fakafofonga 15, me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Na'a ku toki hanga 'o fakahoko atu 'a e anga ko ē tu'unga ko ē 'i he 'aho ni, 'i he peseti 'e 46 tātāki ko ia 'osi ia ko ia ko ē 'a e *interest* tātāki mo e fanga ki'i *fee*, 'a e *SPBD*. Ko e *MBF*, *Development Bank*, *ANZ* mo e *BSP* 'okuk meimei ke 'avalisi 'i he uofulu tupu. Ko e taimi ko ē 'e 'ai pē 'a e fo'i *interest* 'ata'atā he 'ikai ke to e tātāki ki ai ha fanga ki'i *fee* 'oku 25 'a e *SPBD* kae 'avalisi 10 ē ki he 13 'a e toenga ko ia 'a e ngaahi pangikē ko ē. Mālō Sea.

Ke tokangaekina e unga'anga e kakai masivesiva he ngaahi kolo

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. Pea ko ene tu'u ko eni 'i he tu'unga ko eni 'Eiki Sea, ko hai 'a e finemotu'a ta'e'iai ha'ane ...

<005>

Taimi: 1905-1910

Sāmiu Vaipulu : ha'ane ngāue 'e tali 'e he *BSP*, pe ko e *MBF*, pe ko e Pangikē Fakalalakalaka ke nō ta'e'iai ha'ane tipositi? Ko e palopalema ia 'i he me'a ko eni, ko e langa faka'ikonōmika 'o e ngaahi koló, meimei fakatefito ia he kakai fefine 'o e ngaahi koló, ko 'enau

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea pea 'oku ou kole ke u hūfanga he tala fakatapu kuo kamata'aki he Fale Sea. Te u lave fakalukufua pē ki he fo'i lao 'e 3, 'a ē ko eni ko e hā e taumu'a mo e kaveinga 'oku fakahū mai 'a e lao ko eni. 'Uluaki Sea 'oku mahu'inga ke mea'i he Fale ko e taha 'o e ngaahi kaveinga fakamāmāni lahi ki he *Sustainable Development Goals 2030* ko e taha e ngaahi kaveinga ko ia 'oku tali ko ia he *UN* ke fai e ngāue ki ai, ko e *financial inclusiveness* pea na'e mea'i pē he kakai 'o e fonua kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki na'e 'i ai 'a e matapā na'e 'ai ko eni 'a e *Reserve Bank* na'e tu'u ofi he Fale Pa'anga na'e tohi ai he nau *banner* ko ia, 'a ia 'oku 'uhinga ia 'Eiki Sea ke lava he tokotaha kotoa pē 'i he sōsaieti 'o 'alu 'o nō pea 'oku 'i ai 'ene tohi pangikē, *access* ki he 'ū me'a fakapangikē kotoa pē. 'Oku kau 'a Tonga ni 'i he *rate* ma'olunga taha 'o fakatatau ki hono kakai 'a e lava 'o ma'u 'a e tohi pangikē 'a ha tokotaha.

Ko e fehu'i Sea na'e anga fēfē 'a e hū mai 'a e kautaha ko eni pē ko e *SPBD* 'o lele 'i Tonga ni 'osi lele eni 'i 'Esia kamata mai ka ko hono 'uhinga 'oku 'i ai 'a e *gap* he 'ū *financial institution* 'ū fatongia ko ē 'oku fai he 'ū pangikē fakakomēsiale 'oku 'i ai 'a e 'ū fatongia ia 'oku 'ikai ke nau lava 'o fai hangē ko eni 'oku mou mea'i 'a e fanga ki'i nō ko eni 'oku fai ki he fanga ki'i kulupu finemātu'a mo e mātu'a founa nounou 'oku 'ikai ke toe fiema'u ia ke toe 'alu mo ha koloa fakatonga 'o tuku fakamo'oni ha ngaahi pepa ko 'etau loto taha pē 'ai mo 'enau ki'i tu'utu'uni fakaekinautolu pea 'oatu 'a e silini. 'I he 'aho ni Sea mahalo 'oku ofi pē 'i he ko e fika ē na'e 'omai he MInisitā ki he *Trade* 'oku ou tui 'e mālīe kapau te tau ma'u e fika fakamuimui taha mahalo ko e nimangofulu miliona eni pē 'oku toe lahi ange ai 'oku 'omai he kautaha ko eni 'o tuku atu 'i Tonga ni to e mālīe ange kapau te tau to e ma'u mo e fika ko e hā 'a e kakai *number of customers* 'oku ma'u he pangikē ko eni ke tau fakafehoanaki Pangikē Fakalalakaka 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi pangikē kehe, ke fakamahino'i mai he 'ū fika ko eni 'Eiki Sea tā ko e kakai ko ē mo'ui ai 'a e *financial institution* ko 'etau pehē pē ko e kakai masiva, ko e kakai masiva taha ia 'o e fonua ni 'ikai ke 'i ai ha'anau ngāue ko 'enau ngāue 'oku fai ko e toulalanga pē mo e ngaahi ngāue faka'apai pē ke ma'u ha sēniti ke tā'aki 'a e nō ko eni. 'Oku kau 'a e Pangikē Fakalalakaka hono fakapa'anga 'a e *financial institution* ko eni ko hono tu'uaki 'a e silini ki ai 'i he rate ma'ama'a pea fakahoko 'a e ngāue ko eni.

'Eiki Sea ko e ngāue ko eni 'oku faka'ofō'ofa, ko e ngāue ko eni 'oku faka'ofō'ofa ko hono 'omai ke malu'i e kautaha ko eni pea malu'i mo e kakai 'oku nau ngāue'aki 'a e kautaha ko eni ko hono 'uhinga ia 'oku fakahū mai ai he *Reserve Bank* e lao ko eni ke ...mo ha toe kautaha kehe ke nau hū mai 'oku 'ikai ke nau kau 'i he *category* ko eni 'a e *financial institution* 'o hangē ko e ngaahi pangikē kehe pea 'oku nau 'i he kalasi lotoloto hangē ko eni na'a tau lave ki ai.

Tui 'oku mahu'inga ke fai ha fakataha mo e kakai fekau'aki mo e Lao ki he Ngaahi Kautaha Nō Iiki

Ko e ngaahi lao ko eni 'e ua ko ē 'oku fekau'aki mo e fakaangaanga ki he kakai nō atu e pa'anga ngaahi taumu'a tatau pē 'Eiki Sea, pea 'oku *cover* lelei pē ia he taumu'a ngāue 'a e Pule'anga pē ko e *Strategic Development Plan* 'a e Pule'anga pea 'oku kau pē mo ia 'i he'etau Patiseti ngaahi kaveinga ngāue ko ē ke tau ngāue'i, 'oku ou faka'amu pē au 'Eiki Sea pea 'oku ou tui 'Eiki Sea 'oku mahu'inga ke fai ha *consultation* pea mo e ...

<007>

Taimi: 1915-1920

Tēvita Lavemaau: 'pea mo e *stakeholders* ko e hā'enau *view*. Ko e Lao na'a 'oku 'i ai ha me'a ke fakalelei'i. 'Oku 'i ai 'a e palopalema 'Eiki Sea he me'a ko e fa'u Lao. Ko e *two* ... pe ko e *over create* 'o ha sekitoa ko 'eku manavasi'i pe ia, na'a hoko 'etau hanga 'o fa'u e Lao 'i he sekitoa ko eni, pea tau fakafaingatā'ia ai 'a e ngāue e kautaha ko eni pea nau ō nautolu. 'Oku mahu'inga ke ma'u 'a e *balance* lelei, ke lava 'o lele lelei, pea fa'a tokoni'i 'a e ongo tafa'aki. 'A ia 'oku ou fofkotu'u atu 'Eiki Sea ko e Lao 'oku faka'ofō'ofa, 'osi 'omai

‘e he Pule’anga, ka ‘oku ou tui pe ‘oku mahu’inga ke fai ha *consultation*,, pea mo e *stakeholders* ke ma’u ‘enau *view* felāve’i mo e Lao ko eni. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Nōpele Niua, kae toki me’a mai Fakafofonga Niua.

Lord Fusitu’a: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Kōmiti. Ko e fanongo ‘a e motu’a ni ki he ngaahi fakamalanga he efiāfi ni, ‘oku ‘ohake ‘a e ngaahi *issue* kehekehe ‘o e Lao ko eni. Ko e ‘uluaki ko e fiema’u ha unga’anga ‘o si’i kau masiva ‘i he ngaahi kolo, kae pehē ki Tokelau, ko kinautolu ‘e ‘ikai ke nau lava *access* ki he pangikē komesiale, he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hanau malu’i pe ko ha *colateral* pea ko e ngaahi kautaha ko eni ‘oku nau ala *access* ai ki ha pa’anga, ka ‘oku ‘oku ‘ohake ‘a e tailiili mo e fakatokanga, ki he ngāue faka-komesiale ki ha ngaahi kautaha pehe ni, ke nau tupu nautolu ko e ma’olunga ‘enau pēseti *interest*, mei he kau masiva. Na’e ‘i ai ‘a e fakamatala mai he efiāfi ni ko e 42 miliona pē ko e 50 miliona kuo tukuatu ‘e he kautaha ko eni.

Tokanga ke ‘oua no peseti tupu si’isi’i he Pangike Fakalalakaka pea ha’u ia hiki ki he fonua

‘A ia ko e ‘uluaki *issue* ko e fiema’u ha unga’anga ‘o e kau masiva pea ‘oku ou poupou lahi ki ai. ‘I ai ha feitu’u ke nau ala ō ki ai ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke nau ala *access* ki ha pa’anga mei he pangikē, ka kuo pau ke fakatokanga’i ke malu’i mei hono ngāue faka-komesiale’aki ‘a e kautaha ko eni ke tupu mei he kau masiva. Ko e faka’uhinga’i lea, ko e ma’u’anga pa’anga ‘e 3 ‘a e ngaahi kautaha pehe ni. ‘Oku ‘uhinga ki ha kautaha ‘oku ne ngaue’aki ‘a e ‘inasi ‘o e taha ‘o’ona, ‘a ia ko e *equity* ko e kau *shareholders*. Ko hono 2 ko e sino’i pa’anga nō pea ko hono 3 ko e fakahū pa’anga pe ko e *savings*. ‘A ia ko e *issue* ‘oku 2. ‘Uluaki ke ‘oua ‘e fu’u ma’olunga ‘a e *interest rate* pea mo e fakatokanga ko ia ‘anenai, ke ‘oua te ne ngaue’aki ‘e ia ‘a e nō peseti ma’ulalo, ‘i he Pangike Fakalalakaka, pea toki ha’u ‘o hiki’i ia ki he fonua. ‘A ia ko e pehē ko ē pe ‘oku ‘i ai ha solova’anga ‘o e me’a, ‘a e ongo *issue* ko ia, ko e fo’i Lao ko eni ‘e faka’atā ki he *Reserve Bank* ke ne hanga ‘o monitoa pea fakangatangata ‘a e *interest rate*.

Ko e *issue* ko ia hono 2, ke nō mei he ‘u pangike ko ia ‘i Tonga ni, pea toki hiki’i ‘a e *interest* ‘o tupu’aki ‘a e nō *interest* ma’ulalo, ‘i loto Tonga ni pe. Mahalo na’a ko hono solova’anga pe, ‘oku 2. ‘Uluaki ko e to’o ‘a e fo’i laine ko ē he kupu ‘uhinga’i lea, ke kau ‘a e nō ‘i he *source* pa’anga ko ē ‘a e ngaahi kautaha *micro finance*. Ko e ngaahi kautaha *micro finance* ko ia ‘i muli, hono laumālie, ko e ngaue’i pē ‘e he kakai ‘o e feitu’u ko ia, ke ‘ohake kinautolu, ko e laumālie, ko e ‘u *deposits* mo e *savings*, ‘a e kau mēmipa ko e ‘uhinga ia ‘oku ngofua pe ko e mēmipa ‘e ngofua ke nō he ko e pa’anga pē ia ‘a nautolu. Ko e solova’angá ko ia pē ko e pehē ko ia ko e 50 miliona, na’e ‘ikai ke ma’u ia ‘i Tonga ni. Ka ngofua ke no kae no mai ia mei muli, ke ‘omi ‘a e pa’anga ko ia ke langa’aki ‘a e fonua, kae ‘oua ‘e ‘omi ‘a e pa’anga faka-*domestic* tau ‘osi, masiva kotoa pē ...

Fokotu’u monomono ki he ‘uhinga’i lea e ngaahi kautaha nō

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Eiki Sea ka u ‘eke, fakamolemole pe ‘Eiki Nōpele, ko e fē koā ‘a e me’a ko ia he *definition* ke liliu?

Lord Fusitu’a: He ‘uhinga’i lea?

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko e fē koā ‘a e me’a ko ia ‘oku ke pehē ke liliu he *definition*....

Lord Fusitu'a: Ko e *definition* 'a e *Micro Finance Institution*.

'Eiki Minisitā Polisi: Ke liliu ia ē?

Lord Fusitu'a: Ko e fo'i laine ko ia ke pehē 'oku 'uhinga ki ha kautaha 'oku ne ngaue'aki 'a e 'inasi 'o e taha 'o'ona, 'a ia ko e *equity* ia 'o e sino'i pa'anga nō. Ke fai ha vakai 'a e Kōmiti ki he laine ko ia sino'i pa'anga nō, pē 'e to'o 'aupito ia ...

<008>

Taimi: 1920-1925

Lord Fusitu'a: Ki he fo'i laine ko ia, sino'i pa'anga nō pē 'e to'o 'aupito ia pē 'e 'i ai hono fakangatangata ke nō pē mei muli kae tuku e pa'anga 'i Tonga ni ma'a si'i ni'ihī 'i Tonga ni, ko e anga ia 'a e fakakaukau he ko e laumālie 'o e ngaahi kautaha pehe ni ko e ngāue'i pē 'e he kulupu ko ia mo 'ene kau mēmipa 'a 'enau pa'anga pea nau nō mei ai. Pea malu'i e pa'anga 'i Tonga ni ma'a e si'i kakai 'o e fonua. Ko e anga ia e fakakaukau ke me'a ki ai e kōmiti 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, mālō Hou'eiki. 'E Hou'eiki Fale Alea 'oku mou mea'i pē 'a e *issue* he anga ho'omou feme'a'aki. 'Oku mahino ki he motu'a ni 'oku 'ikai ke mou feme'a'aki ke tamate'i e *SPBD*, ko ho'omou feme'a'aki ko e hā ha founa ke fakalao'i ke tukutuku hifo 'a e *interest* 'oku fua 'e he masiva. 'A ia ko e lave'i 'e he motu'a ni ko e palopalema 'a ē na'e me'a mai ki ai 'a e Hou'eiki 'o Niua ka 'iate au 'oku 'i ai mo e palopalema ko e founa hono *process* 'o e nō ko e 'uhinga ia 'oku si'i hola ai e masiva ki he tafa'aki ko eni neongo 'ene mamafa. Ka 'oku ou tui 'oku ou ma'u 'a e ngaahi palopalema ko eni pea 'oku tuku atu ia ki he Pule'anga ke mou me'a ki ai ka mou me'a mai Hou'eiki, me'a mai 'a Fakafofonga Niua.

Poupou ke tukutukuhifo totongi tupu tā nō ke fe'unga mo e masiva

Vātau Hui: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato. Tapu mo e 'Eiki Palēmia. Tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea tuku mu'a kae fai atu ha ki'i lavelave atu 'a e motu'a ni fekau'aki mo e lao ko 'eni. Fokoutua pē 'a e motu'a ko eni pea fanongo ki he ngaahi feme'a'aki, 'i ai e me'a ia 'oku ou mahu'inga'ia ai Sea na'e lave pē tapaekina 'i heni ko e 'aonga 'a e lao ni ki he laauvale pea mo e masivesiva, mo'ui nofo faingata'a'ia. Sea 'oku ou tui ko e, ko e kī mahu'inga taha ia 'oku 'uhinga ai e poupou 'a e motu'a ia ko eni ki he lao ko eni ke tuku hifo 'a e *interest rate*.

Ko e kautaha ko eni 'a eni ko eni 'oku toutou fa'a tapaekina ko eni 'e he ngaahi kau Fakafofonga, Sea ko e mo'oni e mo'oni 'oku 'i ai e founa fakafaiako foki 'oku pehē *extrinsic motivation* 'alu 'ai e ki'i fo'i kulupu pea 'ai faka'ai'ai ai ko e hā ho'omou me'a te mou 'ai, te mou ō lālanga pē te mou ō 'o hā? Pea 'e fakapale'i nautolu. 'Oku pehē 'a e ki'i fatongia ia 'a e kautaha ko ē. Nau hanga nautolu 'o faka'ai'ai 'a e, manatu'i ko hotau kāinga 'oku 'ata mai mei ai 'a e masiva. Pea ko e masiva ko 'enau ō atu pē 'o 'ilo ko e me'a ia he 'ikai ke nau to e, 'oku 'ikai to e 'ai ia 'o to e tipōsiti ha me'a, 'ikai ke nau to e tokanga nautolu pē ko e hā e *interest* pē 'oku ma'olunga pē 'oku hā, 'ō 'io kau au ia he kulupu ko ia. Pea ko e kovi ko ia 'Eiki Sea toki ha'u 'a e nunu'a ia 'amui. Ko e me'a 'oku mahu'inga ia ki he masiva ke 'alu 'o kau kae ma'u mai 'a e sēniti ia. Me'a ia 'oku mahu'inga ka nautolu. Pea ko e vivili ko ē 'a e masiva 'oku 'uhinga ai 'a e 'alu ki ai.

Sea, mahu'inga'ia au ia he talanoa ko ē 'anenai ko e 'uhinga ko e mo'ui masiva. Kapau ko e mo'ui masiva, ko e pou pou 'a e lao ko eni ke tukutuku hifo 'a e *interest* ko ē, fakalele 'a e kautaha ko eni, 'io fakalele 'e nautolu 'i Tonga ni, fakalele 'i Vava'u, Ha'apai pea 'ave ange ki Niua ke a'u ki ai. Fakalele kae tuku hifo 'a e *interest rate* ke fe'unga pea mo e masiva. Me'a 'oku ou tokanga atu au ki ai Sea kapau 'e tuku hifo ke fe'unga mo e masiva, fakafeta'i. Nō e masiva, nō ai e kakai ko ē 'oku 'ikai ke to e lava ke o 'ai e tipōsiti pea o 'ai ke malu' 'aki e 'api tukupū mo e 'api hā mo e fale ka nau si'i lava 'o nō ai ko e tokoni ia 'a e ki'i lao ko eni. Kiate au Sea 'oku ou pou pou atu Sea ki he ki'i lao ko eni. Mālō Sea e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Ko u tui kuo mou me'a lelei ki he lao ni pea 'oku ou tui 'oku 'i ai mo e ngaahi fakatonutonu kuo mahino, kapau te tau ha'u fakakupukupu kae lava 'o hū mai ai ho'omou fakatonutonu ka tau lava 'o paasi e lao he ē ka 'oku ou tui ko e me'a ia 'oku fiema'u ke tau, ke tau ...

<009>

Taimi: 1925 - 1930

Sea Kōmiti Kakato: ... ka ko u tui ko e me'a ia 'oku fiema'u ke tau, mahino 'oku 'i ai e ngaahi fakatonutonu ka 'oku 'ikai ke lave'i 'e he motu'a ni pē na'e kau. Me'a mai e Hou'eiki Nōpele Fika 2 'o Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: Sea ko u fakamālō atu. Ko u 'ilo pē 'oku ma'uloloa e pooni. Ka ko e mahino ko ē kiate au, fakamaama 'a e Minisitā Pa'anga mālōlō, he nau lele atu he fakataha fakamāmani lahi, 'a e mahu'inga ko ē 'a e *MDG* mo e *SDG*. Ko u pehē ko e anga eni e, 'a e ta'au fakamāmani lahi e *globalism* eni, 'a e *outreach* ki he kakai ko ē 'oua e *left behind*. Pea 'oku fokotu'utu'u ai 'e māmāni 'a e ngaahi matavai, 'a e ngaahi *mainstream* ke tafe.

Kiate au, hangē ko e me'a 'oku feinga ki ai e 'Eiki Palēmia 'o Tonga ko eni. Ko e ki'i *SPBD* ko eni, mahalo ko e founa eni ke kamata ai e komiuniti ke nau fe'ilongaki 'ia nautolu e me'a ko e ngāue fakataha 'i he sosaieti. 'I he lao ko eni, he 'ikai lava 'e ha fo'i tokotaha fakafō'ituitui ke hū ki he kautaha ko eni ka 'oku 'ikai ke kau 'i ha kautaha *micro*. Kiate au, ko e langa ha fonua te tau kamata 'i he fe'ilongaki fakaakitautolu, hangē ko eni 'oku 'asi he 'ū koló. Ka kiate au, 'oku palāleli pē 'a e tafe 'a e ki'i fo'i laó ni ia ki he lao hokó ki he fakafō'ituitui. Ko e lava pē tautolu 'o fe'ilongaki 'etau palopalema 'i he komiuniti, he 'ikai ke tau *agreement* ki he *goal* 'oku tau tāketi, te tau mo'ua kotoa.

Ko e fo'i 'uluaki fale hopo eni ia ki he anga 'o e sosaieti eni. Ko 'etau fe'ilongaki pē 'oku tau lava 'o 'ilo'i 'a e mo'ui fakafō'ituitui ke te 'alu ki he pangikē ke te 'ilo 'ete nō he pangikē, 'a ia 'e hoko mai e fo'i e fo'i lao ko ia. Sea ko e me'a pē ko u feinga au ki ai, ko e 'ātita, 'oku mei he Pangikē Pule ia. 'E lava nai 'i he fakaongoongo 'a e Pangikē Pule ki he Kapineti, ki he Minisitā Pa'angá ke 'i ai ha'ane 'ātita tau'atāina 'a e Minisitā Pa'anga ke ne hanga ai 'o *wake up call* 'a e Pangikē Pule ke nau takitaha tauhi 'enau *role* 'i he tafe ko ē 'a e ngāue e pangikē pea mo e ngāue 'a e fanga ki'i pisinisi iiki ko eni 'i he ngaahi kautaha tokoni, hono fakaiuia 'a e komiuniti. Pea 'e lava 'e he 'ātita ke ne 'ilo ai, 'a e vaivai 'o e ngaahi kupu fengāue'aki mo e ngāue pea mo e Pangikē Pule, 'e lava ai ke tu'usi e *rate* 'o e fanga ki'i *interest* ko eni 'oku tau 'uhinga ki ai kae lava ke mānava 'a e fanga ki'i *micro-finance*.

Ko e taimi ko ē 'oku lahi ai ko ē 'a e pa'anga ia 'a e Pangikē Pule 'i he'enau va'inga fakamāmani lahi, hū mai e pa'anga, 'alu atu e pa'anga, vete pa'anga, sai 'aupito pē ia. Ko e taimi ko ē 'e tō

hifo ai ko ē ki he Pangikē Fakalalakaká, nau fanga ki'i kupu ki laló, 'oku tonu leva ke 'i ai e fanga ki'i *rate* ia ki ai ke fakangatangata.

Ko 'ene 'alu hifo ko eni ki he *micro-finance* ko ení, 'oku tonu leva ke tokanga'i he ko e meimei ko e kakai ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau me'a 'anautolu ke malu'i'aki ha me'a. Ko 'enau nofo pē 'anautolu 'o fakakulupu pea nau loto taha ke fai 'enau ki'i fo'i nō, he ko 'ene mo'ua pē ha tokotaha, tautea'i kātoa. Kau eni ia he fo'i akonaki lelei ma'a kitautolu 'a 'etau 'unu ko eni ke tau tulituli ki he kaha'u e fakamamani lahi. Ko 'ene 'ilo pē ha kulupu fefine 'a e fatongia totonu ke fai ha'anau ngāue, kuo nau 'ilo 'enautolu e pangikē, kuo nau 'ilo 'enautolu 'a e Pule'angá. Pea ko u pehē, kapau 'e to'o e 'ātita ke 'i ai ha 'ātita tau'atāina 'a e Minisitā Pa'anga ai, he ko 'eku tuí, 'oku *pay dividend* 'a e Pangikē Pule ki he Pule'angá. Pea mei he Pangikē Pule, 'oku ma'u mānava mo ia mei he fanga ki'i kau, fanga ki'i pisinisi ko eni 'oku nau fai 'a e ngaahi fatongia 'o e Pangikē Fakalalakaka. 'Ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e *start from a scratch here*. Te ke vaku hoku tu'á ka te u vaku ho tu'á. 'Oku pehē anga e fu'u māmani ko ení, te ke 'omai ha'aku mei pulu, pea te u 'oatu 'e au ha'o me'i *stake* ko ē 'oku to e lahi angé ko e 'uhingá ko 'eku *customer* koe.

Sea ko u pehē, te u fokotu'u kuo mahino 'aupito 'a e langa ngāue 'oku fai ko ení, poupou ia ki he'etau 'unu ki he *millennium goal*. Ka 'oku pau 'e 'alu pē 'ātita ia ke nofo ki he Minisitā he Kapinetí he 'oku *pay dividend* 'a e Pangikē Pulé 'o fakaongoongo ki he Kapinetí ke ne hanga 'o *regulate* 'i he lao ko ení mo lava 'o 'ilo'i ai e fanga ki'i *rate* 'i he ngata'anga e ma'u'anga pa'anga e fanga ki'i sekitoa kotoa pē. Pea 'e fiemālie 'a lalo mo loto mo 'olunga, na'a hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga Vava'ú, lailai 'a loto ko e ngāue 'a 'olunga. Ko ia pē Sea e fakahoha'á mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'Eiki Minisitā Pa'anga, me'a mai.

<001>

Taimi: 1930-1935

Sea Kōmiti Kakato: ... mālō. 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na pea ko u, tapu ki he Hou'eiki. Ko u ongo'i pē hangē kuo ngali te tau maaui ke tau pāloti. Ka ko u ki'i fakamanatu atu pē ki'i kongka ko eni ko e me'a ko ē ki he *consultation* na'e 'osi fai ia. Na'e 'osi fai ia ko e *consultation* lahi 'aupito na'e fai pē pea mo e *micro finance* ko eni 'oku lolotonga *exist* 'i he taimi ni. Pea mo e talanoa pē mo e ngaahi kulupu kehekehe 'a ia ko ē 'oku nau nō. Pea mo e kongka pē 'a ē ko ē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele Vava'u 'oku fai 'a e fatongia 'atita 'oku fai ia 'e he Pangikē Pule. Ka ko u kole atu Sea ke laumālie lelei pē na kuo fe'unga me'á ka tau pāloti fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'u ē.

Siaosi Sovaleni: Sea ki'i fehu'i oma pē Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'e Fakafofonga Tongatapu tolu.

Hoha'a 'oua hoko fo'i lao ke mole ai faingamalie kakai fu'u fiema'u nō

Siaosi Sovaleni: Fakamālō atu Sea. Tapu mo e Feitu'u na tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa Sea ko e motu'a ni ia 'oku, ko u tui au ki he laumālie ko eni 'o e fo'i lao pea 'oku ou to e tui pē au ia ki hono fiema'u ke tokanga'i 'a e tafa'aki ko eni ke fakapa'anga ko eni e fanga ki'i nō iiki. Ko u tui ko e 'uhinga lahi pē mahalo 'oku fai ai 'a e ngaahi pōtalanoa ko eni he efiafi ni ko e

'uhinga ke fakapapau'i ko e taumu'a ko eni ko ē 'a e 'omai ai e fo'i lao ko e me'a ia te tau ma'u kae 'ikai 'osi ange ko ē hono tali pea hoko ia ai 'o uēsia 'a kinautolu ko ē māšiva 'oku nau lava 'o *access* ai 'a e nō.

Hangē pē ko e ngaahi me'a 'a e Hou'eiki Mēmipa kimu'a ko e 'uhinga lahi ko eni 'oku tau pehē 'oku ola lelei ai 'a e fa'ahinga *company* ko eni pē ko e kautaha pehé ni ko e 'uhinga he ko kinautolu ia 'oku 'ikai ke nau lava 'o ma'u ha'anau nō 'i he pangikē ko e 'uhinga mahalo 'oku 'ikai ke nau lava 'o malu'i pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha'anau ngāue pau kae 'oleva, 'oku 'i ai leva ai 'a e faingamālie 'oku 'omai 'e he ngaahi kautaha nō iiki pehé ni ke lava ai 'o ma'u ai ha ki'i fakapa'anga ki he'enau ngaahi *project* pē ko ha'anau ngaahi ngāue fakae'api pē fakafāfili. 'A ia ko e me'a 'oku tokanga lahi ki ai 'a e motu'a ni ia Sea ko e 'uhinga pē 'oku 'ikai ko e 'uhinga ia ko e lao ia 'oku tau tui kotoa pē 'oku totonu ke 'i ai ha lao ke ne tokanga'i kae fakapapau'i mu'a ko e fo'i lao ko eni he 'ikai ke lava ai 'o to'o ai 'a e ngaahi faingamālie 'a kinautolu ko eni na'e 'uhinga ki ai 'a e lao hangē ko eni ko kinautolu tukuhausia mo kinautolu māšivesiva.

Ko e faka'amu Sea pea kapau 'e 'i ai ha faingamālie hangē ko ho'o me'a mai 'anenai ke tau 'alu fakakupukupu ke fakapapau'i pē ko e ngaahi kupu ko iá he 'ikai ke ne lava ai 'o hoko ai ha palopalema pea 'ikai lava ha ki'i finemotu'a pē ko ha ki'i motu'a 'o ma'u ai ha'ane *access* ki he faingamālie ko eni. Māhino 'aupito pē he lao ia 'a e kupu ko ena ko ē 'oku fakahoko mai ai 'a e lava 'e he Pangikē Pule heni 'o pule'i 'a e *interest rate* ko ē 'i he ngaahi sekitoa ko eni ko ē ki he fanga ki'i nō iiki. Ko e me'a pē eni 'a e fakahoko fatongia 'oku tonu pē ke tau talanoa'i ko e 'uhinga pē ke tokoni pē ki he māhino 'a e fonua pea 'oku tau falala pē tautolu ki he fakahoko fatongia 'a e Pangikē Pule pea ko e faka'amu ia Sea ke tau siosio pē he 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia ko e fakafepaki ka ko e 'uhinga pē ke ma'u e taumu'a ko eni na'e 'omai 'aki 'a e fo'i lao ko eni ko e 'uhinga ke tokonia 'a e māšiva kae 'ikai ke 'osi ange ko ia pea tau tali 'etautolu ha lao 'o 'ikai leva ha fanga ki'i nō iiki ia 'a 'etau kainga ko eni 'oku nau fu'u fiema'u 'a e nō ko eni Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki Fakafofonga.

Lord Fakafanua: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele fika 'uluaki 'o Ha'apai.

Lord Fakafanua: Tapu pea mo e Sea e Kōmiti Kakato pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti. Hou'eiki ko 'eku lave hifo ki he lao ko eni 'osi ma'ala'ala pea mo māhino e 'uhinga na'e fakahū mai 'aki he Pule'anga 'a e lao fakaangaanga ko eni pea 'oku taumu'a ia ke ne hanga 'o *regulate* pē pule'i 'e he Pangikē Pule 'a e ngaahi kautaha nō iiki 'a eni ko ē 'oku fakahā atu 'i he peesi fika ono kautaha nō iiki. 'Uluaki pē 'oku ou fie muimui atu pē 'i he me'a ko eni na'e me'a ki ai e Fakafofonga Hou'eiki Nōpele ko eni ongo Niua na'a ne me'a ke to'o 'a e sino'i pa'anga nō ...

<002>

Fokotu'u 'oua to'o sino'i pa'anga nō & 'inasi 'o ha taha he'ene hā he lao

Taimi: 1935-1940

Lord Fakafanua: sino'i pa'anga nō mo e 'inasi 'o ha taha, ko ia, sino'i pa'anga nō. Kuo u fokotu'u atu ke 'oua 'e to'o 'a e kongā ko iá.

Lord Fusitu'a: Sea kātaki ko e ki'i fakatonutonu atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu Fakafofonga Ha'apai.

Lord Fusitu'a: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e 'Eiki Nōpele mei Ha'apai. Ko e fakakaukau na'e 'i ai e *option*, pē 'e to'o pē 'e *amend* ki he feitu'u ko ē 'oku ngofua ke nau nō mei ai kae si'i tukuange e pa'anga ko ē fakalotofonua 'i Tongá ni ma'a e si'i ni'ihi ko ē 'i Tongá ni. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Ha'apai.

Lord Fakafanua: Ko ia. Kai kehe ko ena kuo 'osi fakama'ala'ala mai 'oku sai pē ia. Ka ko e me'a pe na'a ku tokanga ki ai Sea, koe'uhí ko e lao ko ení 'oku mahino ko e ngaahi mafai fo'ou, 'oku foaki ki he Pangikē Pulé. 'Uluakí pē pe kuo 'osi fakaivia'i 'e he Pule'angá 'a e Pangikē Pulé ke nau malava 'o fakahoko lelei honau fatongiá 'o fakatatau ki he lao ko ení? Ua ki ai Sea, ko 'eku fie'ilo pē he na'e 'osi 'i ai 'a e me'a 'a e taha e Hou'eiki Mēmipá ko e kautaha pē taha 'e ngalingali 'e uesia 'i he lao ko ení. 'I he 'eku vakaí 'oku hala 'a e me'a ko iá. 'Oku lahi 'a e fanga ki'i kautaha nō iiki te nau *under* 'i he lao ko ení. 'I he 'ene pehē, ko e ngaahi tu'utu'uni kotoa pē kuo fokotu'u 'i he lao ko ení, 'e pule ki he ngaahi kautaha ko iá.

Tokanga ki he ivi fakapisinisi ngaahi kautaha nō kimu'a pea foaki ha laiseni

'Uluakí pē kuo u fie fakapapau'i mei he 'Eiki Minisitā Pa'angá, pe ko e 'u kautaha 'e fiha 'e *under* 'i he lao ko ení? Ko e kautaha 'e fiha 'e uesia 'i he lao ko ení 'i he 'enau *consolidate*? He 'oku ai e ngaahi me'a 'oku tonu ke fakatokanga'i he Hou'eiki hangē ko e Kupu 12, ko e Kupu 12 Sea, 'oku hā ai ko e fiema'u ki he sino'i pa'anga si'isi'i tahá. Ko e kupu ko ení 'oku hā ai kimu'a pea foaki ha laiseni 'oku fiema'u ke ai e 100,000. 'Oua 'e to e si'i hifo 'i he pa'anga 'e 100,000. 'Oku fiema'u ke *invest* pe fakahū ki ha feitu'u pē 'oku tuhu'i pau mai 'e he Pangikē Pulé ki he kautaha ko ení, kimu'a pea lava ke foaki ha'ane laiseni. 'A ia kapau 'oku tau sio ki he 'u pisinisi ko ení 'oku lele ko e nō ko ení he taimi ni, ko e pisinisi 'e fiha te nau tō pē 'i he fo'i 'uluaki sivi ko ení? Mahalo pē 'oku lahi ange 'enau pa'angá 'a nautolu ia he 100,000, ka ko e anga pē fakalea pe 'oku 'osi fai ha vakai fakalelei ki he ngaahi me'a ko ení. 'Oku hoko ia 'oku ui ko e *obstacle to business, cost of doing business*. Pē ko e ngaahi, pe na'e fokotu'utu'u pē ia ke pehē. 'Oku 'ikai ke u kau au 'i he pisinisi ko ení 'a e nō iiki. 'Ikai ke u 'ilo ia 'e au pe 'oku fe'unga 'a e pa'anga ko ení mo kinautolu pe 'oku lahi pe 'oku si'isi'i ka ko e anga pe ia 'eku 'eke ki he Pule'angá pe na'e fai ha fakakaukau ki he me'a ko iá.

Tokanga ki he ngaahi mafai fo'ou he Kupu 14 e lao

Sea kapau te u hoko atu ki he ngaahi mafai ko ení fo'ou 'oku 'ave ko ení ki he Pangikē Pulé, ko e Kupu 14 'oku 'asi ai ko e ni'ihi 'oku fakata'e'aonga'i. 'A ia 'oku 'uhinga ení ki he kau ngāue pe ko e ni'ihi te nau malava 'o lēsisita ko ha kautaha nō iiki. 'Oku hā pē ai kapau 'oku ai ha'ate hopo pē na'e 'osi fakata'e'aonga'i ha'ate laiseni pea mo ha ngaahi me'a pehē. Ko e me'a lahi ení ia ki hono sivi'i 'a e tokotaha kotoa pē 'oku 'i he 'u kautaha ko ení, 'e malava ke fakahoko 'e he Pangikē Pulé 'ene fatongiá 'o fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ko ení. 'Oku fiema'u pe ke fakapapau'i he ko e taimi ko ē 'e paasi ai 'a e lao ko ení, 'e lava 'o fakahoko fakalelei 'o fakatatau ki he fiema'u ko ení 'a e Fale na'e 'uhinga ki ai 'a e lao ko ení.

Tokanga ki he Kupu 27 e lao fekau'aki mo e tupu

Kapau te u hoko atu Sea ki he Kupu 27. Ko e Kupu 27 'oku fekau'aki ia mo e tupu, pe ko e *interest rate*. 'I he kupu ko ení, Kupu 27 (1), 'oku 'ave e mafai ki he Pangikē Pulé ke ne hanga 'o seti mai 'a e *policy rate*. Pe ko e 'i hono fakatonga ko e mahu'inga 'oku tu'utu'uni'i. 'A ia ko e *policy rate* ko ení, 'i he angamaheni, ai 'a e *rate* pehē ni ko e *TPI*, 'oku fa'a seti he 'u pangikē fakakomesialé ...

<003>

Taimi: 1940-1945

'Eiki Sea: ... 'o kapau 'e seti ha *rate* pehe ni 'e he Pangike Pule ke pule'i ki he 'u nō iiki. Sea, te u fai pe 'eku fakatātā ki he 'uhinga ko ē me'a 'oku ui ko e *interest rate*, he ko e *interest rate* ko e *cost* ia pe ko e mahu'inga ia 'o e pa'anga 'oku te nō. 'O kapau ko ha taha falala'anga kita. Ko 'ete 'alu atu ki he pangike 'oku mā'opo'opo 'oku 'i ai 'ete vāhenga, lahi mo 'ete koloa malu'i, 'oku 'i ai 'ete koloa malu'i, 'i ai 'ete kekekele. Ko e taimi ko ē 'oku te kole nō ai ki he pangike, faingofua ki he pangike ke nau tukuhifo 'a e *interest rate* pe ko e *cost* 'o e pa'anga ko ē 'oku nau tuku mai. He koe'uhi 'oku si'isi'i 'a e *risks* ki he pangike.

Ko e tali ko eni 'a e 'u pangike ko eni mei muli 'i Tonga ni ki he 'uhinga 'oku ma'olunga ai 'a e *interest rate* 'i Tonga ni, koe'uhi ko 'enau pehē 'oku kovi 'enau malu'i. Tau fakatātā pe ko e mahu'inga ha lisi ko e pole 'e 30 'oku 3 mano pe ko e hā 'a e mahu'ingá. 'E 'alu 'a e tokotaha ko eni 'oku fiema'u ke langa 'i he 'api ko ia 'o kole ha'ane 3 kilu ke langa hano fale. 'Oku 'ikai fe'unga 'a e koloa 'oku malu'i 'aki 'ene nō. Ko e nō ko ē 'e 'omai 'e he pangike 'oku fiema'u ia ke ki'i lahilahi he 'oku fiema'u ia ke hiki 'a e *interest rate*.

Kapau ko ha taha kita 'oku falala ki ai 'a e pangike, te nau holoki hifo 'a e *interest* pēseti 'e 6, pēseti 'e 4, pēseti 'e 5. Pea kapau ko ha taha kita ia 'oku 'ikai fu'u fefeka 'i he sio mai ko ē 'a e pangike, te te 'alu kita 'o nō 'a e peseti 'e 16, 18, 19. Ko e 'uhinga ia 'oku ma'olunga ai 'a e *interest rate* ko ē 'a e 'u pangike fakakomēsiale.

Tokanga ki he seti 'e he Pangike Pulé e totongi tupu he tā fakafoki e nō

Sea, kapau te tau foki mai ki he kautaha nō iiki. Ko e ni'ihī ko eni tokolahi 'oku nau ō ki he kautaha nō iiki, ko kinautolu 'oku 'ikai ke nau lava 'o nō mei he 'u pangike komēsiale. Sai! 'O kapau he 'ikai ke nau lava 'o nō mei he pangike komēsiale. Nau 'alu ki he kautaha nō iiki ko e ni'ihī 'o nautolu 'e tukumai 'e nautolu ia 'a e *interest rate* 'oku to e ma'olunga ange 'i he pangike komēsiale. Ko e 'uhingá he 'oku 'ikai ke a'u 'a e tu'unga 'enau malu'i mo e 'u me'a ko ia ke fakafiemālie'i 'aki hano tukuhifo 'o e *interest rate* ki lalo pe to e si'i hifo.

'A ia kapau te tau foki mai ki he 'u mafai ko eni 'oku teuteu ke foaki ki he Pangike Pule. Ko e hā 'a e *rate* pe ko e *policy* 'a e Pule'anga ki he Pangike Pule, te nau seti 'a e *rate* ko eni 'i fē? Te nau seti pē 'a e *rate* 'a e kautaha nō iiki 'o tatau pea mo e 'u kautaha pangike komēsiale? Pe 'e to e ki'i ma'olunga ange ia ke fakahoa pea mo e malu'i ko eni 'oku 'ave ki he kautaha nō iiki.

'Oku ou fiema'u pē kapau 'e lava ke fakamahino'i mai 'e he Minisita Pa'anga. Neongo pē ko e mafai ko eni 'oku 'i he Kōvana 'o e Pangike Pule ...

'Eiki Minisita Pa'anga: Mālō 'aupito Sea, ke u tokoni ange ki he fehu'i ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisita

'Eiki Minisita Pa'anga: Ko e *interest rate* foki 'e fakatefito hangē ko 'eku lave 'anenai he *risk*. Pe ko e faingata'a pea kapau 'e 'ikai lava 'o totongi 'a e nō pea mole ai 'a e pa'anga 'a kita ko ia 'oku fai 'a e nō. Ka na'a ku fakahoko atu foki ko e fakakaukau ko ē nō 'a e fanga ki'i kulupu pea ko e tu'u he taimi ni 'oku si'isi'i ke 'i ai ha nō ia 'e ta'etotongi he kuo 'osi ma'u 'a e ki'i kulupu ia. Kuo pau pē ke totongi 'a e nō ia, 'a ia kapau te tau sio atu pē 'e lava pe ko e hā 'a e *risk* 'oku felāve'i pea mo e ki'i *micro finance* 'i he kautaha ko eni, kautaha nō iiki. Ko u pehē pe 'oku hala, ka 'oku totonu ke holo 'a e *interest* ki lalo 'i he anga ko ia 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni. Pea ko ia 'oku tukuange 'a e mafai ko ia ki he Pangike Pule ke nau fai hono fakafuofua *control* 'a e *interest* 'o fakatatau ki he anga 'o e *institution* mo *base* ai 'i he *risk* ko ia 'oku nau fetaulaki mo ia. Ko ia pe Sea.

Lord Fakafanua: Mālō Sea, 'oku 'osi mahino 'a e me'a 'oku mai ki ai 'a e Minisita Pa'anga. Ko e *policy* ia 'e tuku ki he Pangike Pule pea ko kinautolu te nau fakahoko 'a e ...

<004>

Taimi 1945-1950

Lord Fakafanua: ... me'a. Ko 'eku fehu'i 'aku pē 'oku nau 'osi mateuteu pē 'e anga fēfē 'enau seti 'enau *rate*, 'e seti 'i fē? Ke ki'i mā'olunga si'isi'i hake pē? 'i he *rate* ko eni 'oku 'ave ko ē ki he 'ū pangikē komēsiale pea 'ai ke ma'ama'a ange he koe'uhi fetō'aki 'a 'etau *financial institution* hangē pē ko e me'a ko eni 'a e fakafofonga ko eni kakai mei 'Eua. Ko e *gap* eni ia 'i he māketi ko eni 'etau *financial institution* 'oku hū 'a e kautaha nō iiki ia ki he 'elia ia 'oku 'ikai ke lava 'e he pangikē lalahi ia 'o *service*. 'I he 'ene pehē ko e ngāue ko ē ki ai 'oku kehe pea ko e natula ko ē 'o e nō ko ia 'oku kehe. Kaikehe, ko e anga pē ia 'eku fie tokoni atu ki he feme'a 'aki ke mea'i 'e he Pule'anga 'oku 'i ai 'a e tokanga makehe ki he *interest rate* pea mo e mafai ko eni 'oku 'amanaki ke tau foaki ki he Pangikē Pule. Ko e kole tokoni pē ia ki he fakatonotonu.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Sea fie tokoni atu pē ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Io. me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pē pea mo e Feitu'u na Sea, tapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato, kae fai pē ha ki'i tokoni pē Sea he 'oku ou tui kuo 'osi mei tau fonua 'a e ki'i lao ia ko eni ka tau pāloti. Sea na'e 'i ai 'a e fehu'i pea mei he 'Eiki Nōpele Tongatapu fekau'aki pea mo e hoha'a na'a uesia 'a e ngaahi kautaha nō iiki.

Sea ko e ma'u 'a e motu'a ni ko e kautaha pē 'e taha 'oku maumau ai 'a e *SPBD*. Ko e fanga ki'i kautaha nō iiki ange hangē ko e *Fūnaki Finance* mo e fanga ki'i *finance* ko ē 'oku nau o 'o laiseni 'oku kau ia 'i he lao hoko mai ko ē 'a e *money lenders*, 'a ē ko ē 'oku nau kautaha nō iiki. Ka ko e kautaha eni, Sea ka 'oku ou tui ko e laumālie 'o e fo'i lao ko eni ke malava ke 'i ai ha lao ke ne hanga 'o *regulate*, 'oku 'ikai ke hanga 'e he Pangikē Pule ia 'o *control* pē pule'i 'a e tupu 'a e ngaahi pangikē, he ko e *interest rate* ia 'oku *market driven* ia 'o fakatatau ki he ngaahi *risks* ki he pangikē pea mo kinautolu ko ē 'oku nō, pea 'oku fai 'a e talanoa ia 'a e Pangikē Pule Pea mo e 'ū Pangikē, ko e hā 'a e *risks* ko ē te nau lava ko ē 'o *take* 'o nau lava 'o *regulate* ai 'a e *interest rate* ke 'oua 'e to e laka 'i he peseti ko ē ka nau nofo ai.

Ko e tu'u ko ē 'i he taimi ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha lao ia ke *regulate* 'e he Pangikē Pule 'a e *SPBD*, kapau 'oku pēseti 'e 25, mahino 'aupito 'a e ngaahi fakamatala ia, 'oku hola 'a e kakai 'e ni'ihi ki ai 'oku faingofua ange ia mei he ngaahi *commercial bank*, kapau te nau hiki 'o pēseti 'e 30, 'oku 'ikai ha lao ia ke *regulate* 'aki 'oku to e *vulnerable* ange 'a e kakai masivesiva ange ko hotau natula fakatonga Sea, mahu'inga 'a e ki'i fatongia fakalotu, mahu'inga 'a e ki'i fatongia ko e tauhi fāmili, mahu'inga 'a e fatongia ki he fonua, pē ko e hā 'a e me'a 'e ma'u ai 'a e ki'i sēniti ko e ola tamaki ia ke te nō 'a e 1000 pea te tā 'a e 5000, 'ikai ke to e fakakaukau ki ai kitautolu ia. pea ko e fo'i lao ko eni te ne hanga 'o 'oange 'a e faingamālie ke talanoa 'a e Pangikē Pule pea mo e kautaha ko eni *SPBD*, ke lava 'o *regulate* ke hanga 'e he lao 'o *regulate* ke 'oua 'e fa'ifa'iteliha pē ia ki he tupu te ne 'oange. Ola tamaki ia ki he kakai 'o e fonua pē ko e kau masivesiva, pea 'oku 'ikai ke 'uhinga ke fakataumu'a ki he kautaha ko eni 'oku 'uhinga ia Sea ke 'oua 'e to e 'i ai ha kautaha 'e ōmai 'amui ange 'oku 'i ai 'a e lao, ko e tu'u 'i he taimi ni 'oku hala. Ko e lao lolotonga he taimi ni ia ko e *policy rate* ia mei he Pangikē Pule 'oku fai 'e koe ke lava 'o *regulate* 'aki 'a e *interest rate*.

Sea 'oku ou tokanga 'oku 'i ai 'a e lau 'a Sīsū 'i he Folofola 'oku faingofua ange ha hū 'a e kameli 'i he ava'i hui 'i ha hū ha taha pisinisi tu'umālie pēseti 'e 30/50 'oku ne tānaki mei he kakai masivesiva 'i he fonua, 'e sai ia kapau 'e tānaki mei he kakai tu'umālie, ka 'oku ke tānaki pea mei he kakai 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha'anau fili nau *take advantage* 'a e *vulnerable* ko ē kakai ke hoko, ka 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e laumālie ke 'ai ki he fo'i lao ke lava 'o *regulate* 'aki 'a kinautolu, 'ikai ko e 'uhinga ia ke tamate'i 'aki, ka ko e 'uhinga ia ke lava 'o *regulate* pea 'aonga pē ia ki he kakai 'o e fonua.

Lord Tu'iha'angana : Sea ki'i tokoni mu'a ki he Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na Sea. ...

<005>

Taimi: 1950-1955

Lord Tu'iha'angana: ... ko e laumālie ko ia 'oku me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisitā, tatau pē ia mo e lolotonga tānaki 'a e Pule'anga 'i he moa me'a ko ē 'a e masiva kapau 'e to'o atu 'a e me'a ko ia 'i he laumālie ko ia 'oku me'a mai 'aki 'e he Minisitā, lolotonga tānaki ko e me'a ia 'oku lolotonga ma'u me'atokoni ai 'a e kongā lahi 'a e fonua 'a e kakai tokolahi e fonua pea ma'u 'a e laumālie ko ia. Tau femahino'aki ai ko ia ke to'o atu 'a e tukupū ko 'ena na'e tanaki 'i he moa, pē pa'anga 2 pē 'a e moa pē 'e fiha.

Lord Fakafanua: Sea na'e lolotonga me'a 'a e 'Eiki Minisitā ko e tokoni mai ki he'eku taimi.

Sea Kōmiti Kakato: Fakamolemole kae 'omai ki'i miniti ko 'eni ki he Fakafofonga Ha'apai, ko e taimi 'eni 'o Ha'apai.

Lord Fakafanua: Ko ia mālō Sea. 'Oku mahino lelei pē 'a e me'a ko ia 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui pea 'oku 'i ai pē 'ene mo'oni. 'O kapau 'e fu'u totu'a 'aupito 'a e *interest rate* mahalo 'oku tonu ke fakahu ha *regulation* ke pule'i. Ka 'oku tau pēhe pē 'oku peseti 'e 25 'i he 'aho

ni, ko e 'uhinga 'oku peseti 'e 25 'i he 'aho ni he 'oku pule 'a e māketi, lele 'a e peseti 'e 25 hanu 'a e kakai ka nau kei nō pē mei he 25.

Tokanga ke 'oua uestia kakai hano fakamālohi'i e mafai lahi ma'u Pangike Pule

Ko e māketi Sea 'osi fakapapau'i ia 'i māmani lahi ko e *free market* ko e founa ia 'oku lelei taha ke fakalele mo fakahoko 'aki ha *economy* he ko e 'uhinga kapau 'e 25 ha taha pea ha'u ha taha fo'ou 'o 15 'e afe 'a e kakai 'o nau nō mei he 15 kae li'aki 'a e 25. Kae kehe ko e anga 'eni mahalo ha feinga 'a e Pule'anga ke fakavave'i 'a e ngaue ko ia hili ko ia 'e 'ikai 'e fu'u tu'uloa he 'oku 'i ai 'a e 'u pisinisi 'e uestia 'i he fo'i ngāue ko ia 'o kapau 'e fakamālohi'i. Ko e 'uhinga ia 'oku ou kole ai ki he Pule'anga fakatokanga'i 'a e 'u *regulations* ko 'eni he ko e mafai lahi 'oku 'ave ki he Pangikē Pule pea malava pē ke uestia pea mate 'o hiki. Kapau 'e fakahū 'a e *regulation* ko 'eni pea talamai 'e he *SPBD* 'oku 'ikai ke lahi 'emau tupu ia 'a mautolu 'oku ma'u 'i Tonga te mau hiki mautolu, 'e hala leva 'a e kakai ko 'eni he te nau tō leva 'i vaha'a 'e 'ikai ke to e 'i ai ha 'u *institution* ke nau puke 'a e ngaahi nō ko ē 'a e kakai 'o e fonua.

Lord Tu'ilakepa: Sea 'e sai pē ke u ki'itokoni ki he 'EikiNōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Tali pē 'ene tokoni 'EikiNōpele, me'a mai Fika 'uluaki 'o Vava'u.

Fokotu'u ke 'ave fo'i lao ki he ngaahi kautaha nō ki ha Kōmiti e Fale Alea

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou hoha'a atu pē ki he Feitu'u na ko e tokoua 'eni 'i he feme'a'aki 'Eiki Sea 'oku mo'oni 'aupito 'aupito pea 'oku ou fokotu'u atu au. Ko e fakafofonga mei 'Eua ko e tokotaha ia na'e Minisitā Pa'anga pea na'a ne 'osi me'a mai ke tau tokanga mu'a. Ko e pōoni ia mahalo 'oku 'ikai pē ke to e mohe 'a e *SPBD* ia he 'oku nau fanongo mai kinautolu ia ko e fakatātā 'a kinautolu ki he *micro finance* 'Eiki Sea, pea 'oku ou fokotu'u atu au fēfē ke 'ave ki ha Kōmiti ke 'ai fakalelei tau tali pē 'a e fo'i Lao ko 'eni pea nau tōnaki 'a e pa'anga. Ko e me'a ko ia ko u ohovale ai ko e 21 miliona pē 24 miliona na'a ke me'a mai ki ai 'Eiki Minisitā Leipa 24 miliona 'a ia ko e 21 'Amelika ia pē na'e anga fēfē. 'Oku ou toki 'ilo ta 'oku toki me'a mai Fakafofonga 'Eua ta ko ē na'a nau nō heni 'ave ia tōnaki ki he uma 'a e kakai masiva, faingata'a'ia.

Kiate au 'Eiki Sea 'alu mu'a ke tau fakapapau'i he 'oku ou ohovale au ia, ohovale lahi au ia ki he kautaha muli 'atamai lelei ko 'eni nau me'eme'a mai pē 'o ai 'enau fo'i nō 'i he'etau Pangikē Fakalalakaka 'osi ko ia pea fakakulupu leva si'i kakai masiva 'o hangē ko ia ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Niua kakai 'e me'a 'a e kakai 'o e fonua ki ai he 'oku nau fiema'u 'a e sēniti, 'i he'enau ki'ifakakaukau ke nau ō mai 'o nō he Pangikē Fakalalakaka pea 'osi ko ia nau toki tanaki ai fu'u pa'anga ko e 42 miliona. Na'a tau fokotu'u 'a e me'a ko 'eni, 'ai tahataha pē 'Eiki Nōpele. Kapaute mou lava 'o fakalevolo'i, fē *stage* 'e 'i ai 'a e kau, kuo mahino'a e inclusive finance 'a ē 'oku 'i ai 'a e Pangikē

Sea Kōmiti Kakato: Ko e tokoni ē 'Eiki NōpeleVava'u, me'a mai 'Eiki NōpeleHa'apai

Lord Tu'iha'angana: Ko 'eku kole atu ka 'osi ē pea 'omai mu'a ha ki'i miniti 'e taha ke u toki lave atu au ki he ngaahi fiema'u ko ia

Lord Tu'ilakepa: Kapau ke fiema'u sai, ka u tāngutu au Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe NōpeleHa'apai.

Lord Tu'iha'angana: Mālō 'aupito mau faingamalie. Tapu mo e Feitu'u na mo e Kōmiti ko e ngaahi 'uhinga ē kuo 'osi me'a hake 'e he Hou'eiki Sea, ngaahi 'uhinga lelei fekau'aki mo e lao ko eni. Pea ko u tui Sea katoa mei he Feitu'u na mo e Hou'eiki Mēmipa 'oku 'ikai ke tau loto kitautolu ke tau fa'u ha lao ke ongosia ai 'a e kakai 'o e fonua, tautautefito hangē ko e fakalea ko ia 'o e Kōmiti kakai 'oku nau masivesiva ange tau lotokotoa pē ko e ha 'etau fakapotopoto ange. 'Oku tau tui ko e motu'a ni 'oku pou pou ko e ngaahi 'uhinga ē kuo 'osi 'oatu pea 'oku tau tui ko kinautolu ko 'eni 'oku fakamafai'i 'e he Lao ke ...

<000>

Taimi: 1955-2000

Lord Tu'iha'angana: ... 'e he lao ko eni ke nau fakahoko 'a e lao ko eni te nau fakahoko lelei pea *win win* pē Sea ki he ngaahi *institution* ko eni ko e *micro finance* pea mo e si'i kakai ko ē 'oku nau ngāue'aki 'a e ...kā 'oku tui Sea hangē pē ko e me'a na'e 'oatu 'e he 'Eiki Minisitā ko e 'uhinga hangē pē na'a ku lave 'anenai na'e lahi 'a e...tu'olahi 'a e fa'a toutou fakaafe mai 'a e Kōvana ki he Hou'eiki 'o e Fale Alea pea na'a ku fa'a fakakau atu he ngaahi fakataha ko ia, pea na'e a'u pē ki he lao ko eni na'a ku fakatalanoa ki he Kōvana 'Eiki Sea pea hangē ko e me'a ko ē na'e 'osi me'a atu ... na'e 'i ai pē 'a e tō kehekehe mo e ...tautefito hangē ko eni ko e kautaha ko eni ko e lao ko eni ki ai 'a eni ko ē 'oku fa'a 'ohake he Fale ni pea na'a ne pehē he mahalo ko e ta'u eni ia 'e tolu hono fakakaukau'i e lao ko eni mo hono, pea na'e 'i ai 'a e kehekehe kā na'a ne pehē na'a nau fai pē 'a e fetalanoa'aki 'a ē pē na'e 'osi fakahoko atu, pea 'oku nau a'u 'o nau felotoi lelei mo e kautaha ko eni pea mo ha kautaha pea 'oku ou tui, na'e 'i ai mo e kakai pisinisi 'iloa he fonua ni na'a nau 'i ai 'enau tokanga ki he lao ko eni fakataha mo e lao ko eni 'e hoko ki he fanga ki'i kautaha iiki nō kā na'e pehē 'e he Kōvana na'a nau 'osi fai 'enau fetalanoa'aki, pea ko e hū mai 'a e lao ko eni 'a ia ko e *consultation* 'oku 'osi fai pea 'oku ou tui pē mo 'etau faka'amu 'e hokohoko mo e anga 'etau faka'amu ko eni 'oku me'a'aki he Hou'eiki ko 'etau faka'amu ke ola 'a 'etau fa'u 'a e ngaahi lao ko eni hangē pē ko hono taumu'a ke tokoni ki he kakai 'o e fonua mo tau tui pē ke tau tali 'a e lao ko eni he 'oku ou tui 'e fakahoko lelei pē 'e kinautolu te nau ngāue ki he lao ko eni, pea 'e lelei fakalukufua pē ki he kakai 'o e fonua, mahalo ko ia pē Sea mālō.

Lord Fakafanua: Mālō Sea kole pē ke u faka'osi atu ko 'eku taimi na'e tokoni mai ki ai

Sea Kōmiti Kakato: To'o pē ho taimi

Lord Fakafanua: Ko ia

Sea Kōmiti Kakato: Faka'osi mai, faka'osi mai

Fokotu'u ke 'i ai tu'utu'uni ngāue ke mapule'i ngāue ki he ngaahi kautaha nō

Lord Fakafanua: Ko ia Sea mahalo ko e aofangatuku 'oku ou pou pou atu au ki he lao ko eni he koe'uh'i 'oku ou tui 'i he'ene faka'osi 'oku tonu pē ke 'i ai ha *regulation* ke ne hanga 'o pule'i kā ko 'eku fakatokanga atu pē 'o kapau 'e ngali uesia 'a e 'ū pisinisi pē 'e 'i ai ha fehalaaki

pea toki fakafoki mai ki he Fale ni ke toki fakatonutonu. Kā 'i he'ene tu'u ko ē he taimi ni mahalo 'oku sai ange eni 'i he hala'atā, ko ia 'oku ou pou pou atu fokotu'u atu e lao mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ko e fokotu'u ē 'oku 'omai pea mo e pou pou

Sāmiu Vaipulu: Sea ki'i fakahoha'a atu pē Sea, ki'i kongā pē he kupu 17

Sea Kōmiti Kakato: 17

Tokanga ki he Kupu 17 'o e lao

Sāmiu Vaipulu: Ko ia Sea, 'a ia 'oku 'uhinga eni ki he ngofua foki ke fai 'a e *deposit*, tau pehē ko e *SPBD* pea 'oku fakangatangata eni 'e he Pangikē Pule ke ta'ofi hono nō atu mo e me'a, ko e me'a leva ko ē 'oku ou ma'u 'e au he taimi ni mei he *SPBD* koe'uhī ko e fakangatangata ko ē, ko e *interest* ko ē 'oku nau 'oange ki he ni'ihi ko ē 'oku *deposit* 'i he *SPBD* ko e fo'i pēseti pē 'e taha, kā 'o kapau 'e fakangofua ē 'o hangē ko e Pangikē Pule ko ē 'a Solomone mo me'a te nau lava nautolu 'o to e 'alu hake 'a e *interest* 'o a'u 'o pēseti 'e 5.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki kuo lava 'etau taimi ka mou me'a atu 'o me'a ki he lao ka te tau fakafoki ki he Fale Alea, tau mālōlō ai ka mou toki me'a mai.

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Sātini Le'ō: Me'a mai 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka).

<008>

Taimi: 2035-2040

Sea Kōmiti Kakato: Tapu ki he Tu'i 'o Tonga, kae 'uma'ā Ha'a Moheofo. Tapu ki he 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele kae pehē foki ki he kau Fakafongā e Kakaí. Hou'eiki, mālō mu'a e kei ma'u taimi ke fakahoko'aki hotau fatongia. Pea ko u ongo'i kuo langi mālie e folau pea 'oku fiema'u pē ke mou, tau mahino 'a e lao ko eni pea ko u, 'ikai ke 'i ai ha me'a tau to e tokanga ki ai.

Siaosi Sovaleni: Ki'i me'a vave pē Sea kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Pāloti.

Siaosi Sovaleni: Me'a vave pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafongā Tongatapu 3.

Fakamahino 'ikai kau ngaahi kulupu lili pa'anga he fo'i Lao ki he Ngaahi Kautaha Nō

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki fakamolemole. Mālō Sea. Na'e 'i ai pē me'a na'e fai e tokanga ki ai Sea ka na'e 'osi fai pē fepōtalanoa'aki 'o mahino. Ko e fanga ki'i kulupu ko eni, tau pehē,

fanga ki'i kulupu tātānaki pa'anga ko eni he ngaahi Potungāue pē ko e ngaahi kautahá pea mo e ngaahi koló pea nau to e nō atú. 'Oku fakahoko mai Sea, 'oku 'ikai ke kau nautolu 'i he fo'i lao ko ení. Ko e 'uhingá pē na 'oku 'i ai ha ngaahi kulupu 'oku nau tokanga mai na'a kau nautolu he fo'i lao ko ení ko e 'ai pē ke, kapau pē toki fakapapau'i mai pē mei taumu'a mei he Pule'angá. Ka ko e ngaahi kulupu ko eni ko eni 'oku tau anga ki ai 'oku nau o atu ko ē 'o tānaki pa'anga pea nau to e nō mei áí, ke fakapapau'i pē 'oku 'ikai ke nau kau 'i he fo'i lao ko ení. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Minisitā Pa'anga. Me'a mai pē ha ki'i miniti 'e 1.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō Sea, 'omi e faingamālie, te u 'oatu pē ha ki'i fakama'ala'ala ki ai. Ko e *micro-finance* 'oku, 'a ia ko e kautaha nō iikí, 'oku taha pē ia 'i Tonga ni he taimi ni. 'Oku 'ikai ke kau ai e fanga ki'i kautaha nō iikí. Ko e fo'i nō, ko e kautaha iikí, 'oku toki ha'u 'a e *money lenders* ia 'anai ki ai. Ko e *SPBD* pē ko e *micro-finance*, kapau te nau me'a, na'e tokanga ki ai e 'Eiki Mēmipa pea mei Vava'ú, kapau 'e, te nau to e hanga 'o nō atu 'a e tipōsiti ko ē 'a e kau Mēmipa pea 'e te nau, 'e *regulate* leva kinautolu ia hangē ha pangikē. Ko hona kehekehe ia 'a e kautaha nō iikí pea mo e pangikē. Ka ko e kautaha nō iikí 'oku nau 'osi hanga 'e he Pangikē Fakalakalaka 'o *link* kinautolu pea mo e ngaahi pangikē ki he taimi ko ē te nau hanga ai 'o fokotu'utu'u 'a e totongi tupú, *interest* ke nau lava 'o vāofi 'o fakatatau ki he anga ko ē tu'u 'a e māketí pea ko e me'a ia 'oku nau lava ai ko ia 'o tokoni ki hono pukepuke 'a e *interest rate*. Mahalo ko 'eku ki'i fakama'ala'ala faka'osi pē ia.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e fiema'u pē ke ki'i fakapapau'i. 'A ia ko e kautaha ko eni, tau pehē 'a e kau ngāue 'a ha Potungāue 'oku nau ōmai 'o lī lī sēniti pea to e to'o mai e sēniti mei he'enau lī lī ko ia 'o nō ke ma'u ai ha'anau *interest* 'o toki tufa he kilisimasí, 'ikai ke nau kau nautolu he lao ko eni?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Ikai.

Siaosi Sovaleni: Ko e fiema'u pē ke fakapapau'i pē.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io, 'oku 'ikai ke nau kau kinautolu 'i he lao ko ení. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kalake, tau pāloti. Ko kimoutolu 'oku loto ke tau talí e Lao Fika ...

Lord Nuku: Sea, ki'i fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele 'Eua.

Tokanga ki he Kupu 33 Ngaahi Tu'utu'uni ki he tau'atāina Pangike Pule ke fa'u tu'utu'uni

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e, 'Eiki Sea ko e me'a pē 'oku fai ki ai e, 'a e to e sio ko ē ki hení, ko e Kupu 33, Ngaahi Tu'utu'uni. 'Oku ngofua ki he Pangikē Pule ke fa'u e ngaahi tu'utu'uni, ka 'i he loto ki ai 'a e Minisitā pea mo e Kapinetí. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia 'Eiki Minisitā pē 'oku tau'atāina 'a e lao ko eni ko ē 'a e Pangikē Pule koe'uhī he 'oku 'i ai hono poate ke 'uhī ke to e faitu'utu'uni ki ai 'a e Minisitā pea mo e Kapinetí ki he'ene fa'u tu'utu'uni. Ko e 'uhingá pē ki he'ene tau'atāina...

<009>

Taimi: 2040 - 2045

Lord Nuku: ... Ko e ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea 'e lava pē ke u ki'i, 'e laumālie lelei pē Minisitā ke fai ha ki'i tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

Tali Pule'anga tau'atāina pe Pangike Pule ke faitu'utu'uni

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fehu'i lelei ē 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Nōpele, ko e fehu'i lelei ē Sea. 'Oku tatau pē eni pea mo e fehu'i ko ia na'e 'ai mai 'anenai. Ko e feinga foki ke, tapu mo e Feitu'u na Sea, ko e feinga ke tau'atāina. Na'e me'a mai'aki 'e he 'Eiki Nōpele 'anenai ke tokanga'i angé kapau ko e Pangikē *Reserve Bank* pē 'oku ne to e hanga 'o 'ātita'i 'a e fanga ki'i kautaha ko eni he'ene tu'u ki he kaha'ú. Pea ko e to e fehu'i ē 'oku 'omai ko ē ko e laumālie tatau pē 'o e tau'atāina. Ko e 'uhingá kapau 'oku tau pehē 'etautolu ia ko e *Reserve Bank* ia 'oku fu'u vāofi ia mo e ngaahi pangikē komēsiale, he ko e taimi ia 'oku ki'i tu'u lavea ngofua ai. Ka ko u fakahoko atu pē ko e Kupu 18 fekau'aki mo e 'ātita 'oku 'ikai ke 'ātita'i ia 'e he *Reserve Bank*, 'oku 'ātita'i ia 'e he ngaahi kautaha tau'atāina mei tu'a 'a e fanga ki'i kautaha. 'A ia 'oku 'atā ia.

Ka ko e fiema'u ko ē ke fa'u tu'utu'uni 'a e *Reserve Bank* 'i he loto ko ē ki ai 'a e Kapinetí Sea, ko e lelei taha eni 'e lava 'o ofi ki ai, he kapau 'e fai tu'utu'uni tokotaha pē, fa'u tu'utu'uni tokotaha pē *Reserve Bank* 'i he loto ki ai 'a e Minisitā, hangē ko e ngaahi potungāue ni'ihi, ko 'ene loto pē Minisitā ki he fanga ki'i *regulation* faka-potungāue, *effective* ia 'o lele kae toki fakahū mai ia ki he Fale Alea hokó pē. Ko e taimi ia 'e tu'u lavea ngofua ai Sea he 'oku 'ikai ke 'i ai ha *independent body* ke ne hanga 'o *check* 'a e lao mo e *regulation* 'o e fokotu'u ko ē 'e he *Reserve Bank*, 'e lava ke hanga 'e he *Reserve Bank* 'o fa'u ha ngaahi tu'utu'uni 'e si'i uesia ha tafā'aki. Manatu'i kuo pule'i 'e he *Reserve Bank* he taimi ni mo ne *regulate* 'a e *interest* ki he *commercial banking* mo e *interest* ki he *micro-finance* pē ko e fanga ki'i kautaha pehē ni. 'A ia ko 'ene tu'u ia he taimi ní ē. 'A ia ko 'ene tau'atāina ke 'omi ki he Kapinetí, 'a ē 'oku 'i ai e kau Fakafofonga kehekehe 'o e Kakaí kae lava ke fakakaukau'i, 'oku ki'i 'atā ange ia mo hono tuku fakafo'ipukupuku pē 'i loto ki he Minisitā mo e *Reserve Bank*. Ko e 'uhinga ia hono 'omai ko ē ki he Kapinetí ke ki'i 'atā ange ia. Mahalo ko e ki'i tokoni pē ia lava ke 'oatu ki he 'Eiki Nōpele, mālō 'aupito.

Lord Nuku: Sea, mahino pē kiate au e me'a 'oku me'a mai'aki ia 'e he 'Eiki Minisitā Tukuhaú mo e Polisi.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea 'e lava pē, na'e 'uluaki fehu'i mai ia kiate au ke u to e ki'i tānaki pē ke, na'a kau atu ai pē me'a 'oku to e ki'i hoha'a ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

Lord Nuku: Tuku mu'a ke u hanga ...

Sea Kōmiti Kakato: 'Osi mahino ia?

Lord Nuku: Fakakakato atu koe'uhi ko e tali ko ē 'oku 'omaí, ke lava ke ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Osi faka'ofa'ofa pē ia.

Sea Kōmiti Kakato: Sai. Me'a mai koe Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai ko ē 'a e 'uhingá, ko e Poaté, 'oku fili 'e he Kapinetí. Ko e *Reserve Bank*, ko hono *appoint* ko ē 'o e Kōvaná pea mei he sino pē ko eni ko ē 'oku talamai ko ē 'e tau'atāina angé. Ko fē leva 'a e taimi 'e tau'atāina ai 'a e Kōvaná pea mo e Poaté, kapau ko e sino ē 'oku ne hanga 'o fili kinautolú ke fai 'a e fatongia ko eni 'o fakatatau ki he lao ko iá Sea, pea ko e 'uhingá ia pea ko e 'uhingá ia 'o e fehu'i atú, pē 'e tau'atāina fēfē ke u fili koe...

'Eiki Minisitā Polisi: To e ki'i tokoni atu pē Sea fakamolemole Sea. Kapau 'e laumālie lelei pē.

Sea Kōmiti Kakato: Tali e tokoní Nōpele?.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e 'uhingá Sea he ko e ...

Lord Nuku: Kātaki 'Eiki Sea ko 'eku fehu'í na'e fai ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Polisi: Kapau 'oku ke laumālie lelei ke u tali atu Sea ka ko e fie tokoni foki ko e 'uhingá ko hono alea'i fakalukufua eni....

Lord Nuku: Ko e Minisitā Pa'angá Sea ko ia 'oku 'omai he 'e laó fengāue'aki pea mo e *Reserve Bank*.

'Eiki Minisitā Polisi: Kae sai pe Sea, ke tuku ke fiamālie Nōpele.

Lord Nuku: Ka ko e 'uhingá pē ia, ka 'o kapau 'oku ne tali mai pē 'e ia. Ka ko e anga ia 'eku tokangá 'oku ou tokanga ki he Minisitā *responsible*.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'angá ka tau 'osi.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō. Mālō Sea. Ko e ngaahi lao kotoa pē, tefito'i lao, 'oku 'i ai 'enau fanga ki'i *regulation* ē. Ko e me'a mahino pē ia. Pea ko e, meimei ko e fanga ki'i *regulation* kotoa pē, 'e 'ave ki he Kapinetí pea toki ha'u e ki'i fo'i tu'utu'uní. Ko e nonga tahá ia. Ko e me'a ē kuo toki, 'ikai ko ha me'a fo'ou ē ia. Ko e fanga ki'i *regulation* 'oku mou mea'i pē. 'Ai pē ki'i lao, 'ai mo e ki'i tu'utu'uni, mo e ki'i *regulation*, me'a pē ko ení. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Laumālie lelei e Nōpele ke u tānaki he tokoni ko ē he ..

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai,

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Pōlisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e ki'i tokoní pē ko hono 'uhingá Sea ko e fili ko ē 'o e Kōvaná 'oku 'i ai foki hono teemi. Pea 'oku 'ikai ke pēhē ia ko e Kapineti mo 'ene Kōvana. 'Oku 'i ai e teemi

mo e konituleki. 'E lava ke *out* e Kapineti ko ē 'apongipongi, kei hoko atu pē Kōvana ia. Ka 'oku pau ke fili e Kōvana mei ha feitu'u, ko e 'uhingá pē ia Sea. 'Ikai ke 'i ai ha *guarantee* ia 'e fononga fakataha pē 'a e Kōvana mo 'ene Kapinetí, 'oku 'ikai ke lava ia 'o pehē Sea. Ko e tokoni, ka ko e lelei taha pē ia 'oku lava 'o fai. Mālō Sea.

Fokotu'u ke liliu ki he Poate 'a e aofangatuku ki ha faitu'utu'uni

Lord Nuku: Sea, ko e fehu'í ...

<001>

Taimi: 2045-2050

Lord Nuku: ... pē ko hai 'oku ne fokotu'u ko e *contract* 'oku māhino ia te na *term* kehekehe pē. 'E 'osi ē hoko atu ē. Ko e fehu'i pē 'oku *conflict* pē 'oku fēhangahangai 'ete fili pea te to e tu'utu'uni atu pē ke ne fai e tu'utu'uni 'oku te loto ki ai. Ko e fehu'i ia pe 'oku fokotu'u he Kapineti pea nau hanga 'o to e faitu'utu'uni atu fai ē ko e me'a ia 'oku fai e hoha'a 'Eiki Sea. Pea kapau 'oku pehē pē 'e he Kapineti 'oku tau'atāina pea 'oku fai 'a e hoha'a ki he tu'unga ko ia 'Eiki Sea pea kapau 'e pehē to'o e Kapineti kae 'ai pē 'a e poate. Koe'uhí he kapau 'e ta'efiemālie 'a e Kapineti ki ai 'oku 'i ai 'a e *condition* te nau lava 'o fakangata e *contract* pē ko e fai ha to e tu'utu'uni mavahe kapau he 'ikai ke muimui 'a e pangikē ki he tu'utu'uni. Ko e me'a pē ia 'oku fai ki ai e sio 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: 'O hangē ko e lao ko eni ko ē na'e fehu'í 'anenai pē ko e lao ko ení 'oku faka, makatu'unga ki he kautaha pē taha pea na'e talamai 'ikai. Ko e fakahoko mai ko eni 'e he 'Eiki Minisitā Pa'anga Sea kautaha pē 'e taha 'oku uēsia heni.

Sea Kōmiti Kakato: 'E 'Eiki Nōpele.

Lord Nuku: Pea ko e fehu'í hoko 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e talí ko e kautaha eni 'e taha mo ha to e kautaha 'e tānaki mai.

Lord Nuku: 'Io kautaha ko ē 'oku uēsia he 'aho ni ko e kautaha pē 'e taha. Ko 'eku fehu'í atu 'Eiki Sea ko e pa'anga ko ē kuo tuku ki tu'a he kautaha ko eni hangē 'o fakatatau ki he ngaahi fēme'a'aki ko ē he pooni ko e pa'anga 'e 40 miliona. Ko fē ha to e sino 'i Tonga ni 'oku nau hanga 'o 'ave ha pa'anga pehē ke 'inasi ai 'a e kakai māsiva. Kapau te nau fētukutuku he 'aho ni te tau lava 'o tu'utu'uni ke tuku atu ha pa'anga 'e 20 miliona ke vīlohi 'e he kakai ko eni.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku lolotonga nō 'a e ki'i kautaha ko eni 'i he Pangikē Fakalalakaka. 'Oku 'ikai ke nau lava 'o ma'u kakato 'a e pa'anga ko ē 'oku nau nō 'oku nau nō ko ē ki he kakai. Pea ko e 'ai ko ē ke pehē 'oku tau manavahē ko e ngaahi fanga ki'i kautaha pisinisi eni ia. Ko 'enau faingamālie ke nau 'ai e tupu ki he ki'i kakai vaivai 'oku 'ikai ke nau to

e lava *argue* ki ha me'a 'ai ki he lahi taha kae toki 'ai atu pē ia 'o toki 'ilo mai 'amui pea toki fakalelei'i hangē ko e me'a 'oku tau lolotonga fai ki ai he taimi ni.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e anga fakatangata mo e anga fakapisinisi ia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... manavahē noa'ia pē ki he kakai noa'ia mālō Sea.

Lord Nuku: 'Oku 'ikai ke fai ha manavahē. Ko tautolu ko e kakai 'o e fonua 'e mole kapau 'e he'ikai ha kautaha pehé ni. Mo'oni pē lao ia ko e fehu'i ia ko ē ki taumu'a pea kapau leva te nau ... ko e konga ia 'oku mole ko tautolu 'oku mole 'oku mole e fonua.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Hou'eiki kuo 'osi e me'a ia 'a e Nōpele ka tau pālōti.

Lord Nuku: Sea 'oku te'eki ke fai ha fakafiemālie ia he 'oku te'eki ke tali mai 'a e tali ia ke fakafiemālie.

'Eiki Minisitā Lao: Ka u ki'i tali nounou atu pē mu'a Sea na'a ngali tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e hā e, me'a mai 'Eiki Minisitā Lao.

Lord Nuku: Kapau mu'a pea toki 'oange pē ke malanga ia.

Taukave Pule'anga 'uhinga e fo'i lao ke lava holoki totongi tupu he nō

'Eiki Minisitā Lao: Ki'i nounou pé ko u ki'i tokoni atu pē 'eni 'a'aku kia koe ko u 'ilo pē 'e 'aonga. Ko e me'a 'oku fai ki ai e sio ko e fu'u tupú. Ko e kautaha ko eni ko e kautaha muli *shareholders* muli kātoa. Ko e kakai 'oku nau hanga 'o fakamo'ui ko e kakai Tonga. Ko e fu'u tupu he 'ikai lava ke tukuhifo ka 'ikai ke tali eni he ko e fiema'u ke 'oange ki he Pangikē *Reserve Bank* 'a e mafai ko iá ko e 'uhinga ki he lao ko eni. Ka 'ikai ke paasi eni te tau, ka ko 'etau tokoni eni ki he kakai māšivesiva 'i Tonga ni ke fakapaasi e lao ko eni.

Lord Nuku: Māhino 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā faka'osi'osi mai e miniti 'e taha 'e Nōpele 'Eua.

Fehu'ia 'uhinga 'ikai faka'aonga'i polokalama nō e Pule'anga he Pangike Fakalalakaka

Lord Nuku: Ko e me'a ko ē ko u tokanga ki ai 'Eiki Sea 'oku 'i ai nō 1 peseti pa'anga na'e vahe'i ke 'ave ki he Pangikē Fakalalakaka ke nō ai e kakai ko eni, 'ikai ke 'osi e silini ko ia peseti 'e 1. Me'a mai angé pē ko e hā e 'uhinga 'oku lahi pehé ai e pēseti 'e 25 kae 'ikai ke 'osi e pēseti 'e fā pea mo e pēseti 'e taha...

<002>

Taimi: 2050-2055

Lord Nuku: peseti 'e 25, kae 'ikai ke 'osi 'a e peseti 4 pea mo e peseti 'e 1. Na'a tau 'amanaki 'e ngāue, ka 'oku 'ikai ngāue. Ko e fehu'i ko ē ke tali, ko fē 'oku ne 'ave 'a e faingamālie lahi ki he kakai e fonuá Sea?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ke u ki'i tokoni atu ke tali atu e fehu'i ko ē 'a e

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Tapu mo e 'Eiki Seá mo e Fale 'Eiki ni. Kuo u to e fie tokoni atu. Ko e fāmili 'e 48,000 'oku uesia 'i he kautaha ko ení. 48,000. Ko e fehu'i ko ē na'e fai ko ē 'o pehē pe ko e hā me'a 'oku 'ave ai e silini kae 'ikai ke 'osi? Ko hono 'uhingá eni, he 'oku nau kei 'ai fakapangikē pe kinautolu. 'E solova 'e he fo'i lao ko ení e palopalemá? 'Ikai. Ka ko e fehu'i 'e taha, te tau lava 'o tukuange 'a e kautaha ko ení mo e 42 milioná, ke ne uesia 'a e *population* 'o Tongá ni, *half* ta'e te tau 'ai ha polisí ke ne hanga 'o ta'ota'ofi ia? 'E 'ikai ke tau lava 'o tukuange. 'A ia 'oku ou tui au 'oku tatau ai 'etau fakakauká 'atautolu, ke tali e laó ke ta'ata'ofi ē. Ka 'oku ou tui au ke tau hanga 'o solova 'a e fo'i palopālemá.

Kātaki ka u 'ai atu e fo'i fakakaukau ko ení, ko hotau kakaí ko e taimi 'oku nau fiekaia aí mo e taimi 'oku nau fiema'u ai ha'anau kavenga, ka pehē atu ka nautolu, peseti 'e 50 te nau tali pe 'e nautolu. Ko e hā hono 'uhingá ko e vivili ko ē 'a e fiema'ú. Pea ko e 'uhiā ko e 'ikai ke tau lava 'o solova 'a e palopālema ko ení, 'ikai tali he pangikē, lahi 'a e vivili pea tō 'a e toko 5 mano 'i vaha'a 'a eni ko ia 'oku ke me'a ki aí. 'A ia 'oku ou tali 'e au ho'o fakakauká, pea 'oku ou pehē, tau hoko atu mu'a 'i ha taimi kehe ke tau fakakaukau'i ke solova e palopālema ko ení he na'e 'ikai ke tau fakakaukau'i ke 'ave silini ki he Pangikē Fakalalakaká ke nau to e 'eke fakakomēsiale 'e nautolu.

Na'e 'uhingá, 'oua mu'a ke u 'alu atu 'o kole 1,000 pea ke 'eke mai 'e koe ke 5000 'eku me'a ke malu'i 'akí. 'A ia ko e palopālema ia ke tau talanoa'i mu'a he 'osi 'a e lao ko ení, pea ko e fehu'i, te tau lava tukuange 'a e *half* 'o e *population* 'o Tongá ni, ke tānaki ha silini peseti 'e 25 ta'e'iai ha taha ke ne hanga 'o ta'ota'ofi 'a e ngaahi me'a ko ení? Kuo u tui pe ko e fakapotopotó Hou'eiki, he 'ikai ke tau lava. 'Ofa mai mu'a ke tau si'i tali 'a e me'a ko ení, pea tau hoko atu mu'a Hou'eiki ki hano solova 'a e palopālema ko ení 'i he Pangikē Fakalalakaká. Fokotu'u 'a e *microfinance* ai, tuku hono tafa'aki fakakomesialé, lele pe ia ai, kae 'ai hatau tafa'aki he ko e 'uhinga 'a e *micro finance* ko e kakai 'oku 'ikai ke tali he ngaahi pangikē. Pea hangē ko e solova e palopālema ko ē ... kuo u kole atu mu'a, tau tali mu'a 'a e ki'i fakakaukau ko ení, ke poupu ke 'ai ha polisí. Ka 'ikai mate kuo pau, fakapotopototo ange ia. Ka tau hoko atu mu'a ke solova 'a e palopālema fakalukufuá 'Eiki Nōpele, ke tau solova fakalukufua, he kuo u hanga 'e au 'o tali e fakakaukau ko ená 'oku fu'u fakavalevale ke tukuange 'a e palopālema ko ení mo e fu'u kakai 'e toko 5 mano ko ení, ke ta'e'iai ha feitu'u ke nau o 'o unga ki ai. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Lord Nuku: 'Eiki Sea ki'i fehu'i.

Sea Kōmiti Kakato: Fehu'i. Ok me'a mai.

Lord Nuku: Ko e ‘atu pe fo‘i fakakaukau pea mo e hoha‘á ke tuku atu pē ki he Falé. Ko e ‘uhinga ia hono ‘oatú. Koe‘uhí he ‘oku ai e kau fa‘u lao pea ‘i ai e kau muimui. Pea ko e ‘uhinga pē hono ‘oatú kapau ‘oku pehē ‘oku lava ‘o solova, mālō. Pea Kapau ‘oku pehē ‘e uesia, pea fakakaukau‘i. Ko e ‘uhinga ia hono ‘oatú, ko e ‘uhinga ia ‘etau ‘i hení Sea. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele. Kalake tau pālōti. Ko kimoutolu ‘oku mou loto ke tau tali

'Eiki Minisitā Pa‘anga: Sea, kātaki.

Tevita Lavemaau: Kātaki pē Sea ka u ki‘i fakahoha‘a, kātaki pe Sea. Kuo u tui pē Sea ‘oku tau tui tatau pē he lao ko ení pea mo hono mahu‘inga. Ko ‘eku ki‘i tālafilí pē ‘aku ia Sea ‘a e mahu‘inga ko ē ke fai ‘a e *consultation* pea mo e *stakeholders*. Ke tau fanongo ki ai. Kuo u tui au na‘a ‘aho pē ia ‘e taha pe ua, ka ‘oku mahu‘inga pē ke fakakakato ‘a e *due process*, ke fakapapau‘i he Falé ‘oku tau lava ‘o fanongo ki he tafa‘aki ko ē ... pea hangē ko e, ‘ikai ke tau ilifia tautolu he ki‘i kautaha ko ení, kae ‘oua te tau hanga ‘o *underestimate* ‘a e fa‘ahinga *respond* ‘a e ngaahi kautaha ko ení.

'Eiki Minisitā Pa‘anga: Ki‘i fakatonutonu pē Sea.

Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Pa‘anga: Kuo u tui ko e me‘a ko ení na‘e ki‘i me‘a ia kitu‘a, na‘e ‘osi fai ‘a e lave ki ai ‘a e Fakafofonga Nōpele ko ia ‘o Ha‘apaí, pea mahalo ko e ta‘u 3 eni hono fai e *consultation* ki he fo‘i lao ko ení ‘o a‘u mai ki he ‘aho ni. Ka ko e to e ki‘i fo‘i *information* pē ‘e taha ‘oku ou fie fakahoko atu, ko e *sole share holder* ko ē ‘o e *SPBD* ko e *Holden Company* ‘a Singapoa. Ko ia pē ‘oku *share* ...

<003>

Taimi: 2055-2100

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... *holding company* 'a *Singapore* ko ia pē 'oku Sea ko ia 'oku ne pule'i 'a e ki'i kautaha ko ē 'i Tonga ni mālō Sea.

Pālōti‘i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 1/2018

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki tau pālōti, ko moutolu 'oku mou loto ke tau tali 'a e 4.1 fika 1/ 2018 Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Kautaha Nō Iiki 2018 fakahā'aki 'a e hiki ho nima ki 'olunga.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a e Siaso Sovaleni, Losaline Mā'asi, Tevita Lavemaau, Mo'ale Finau, Sāmiu Kuita Vaipulu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto fonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Vaha'i, Sea 'oku loto ki ai 'a e toko 19.

Sea Kōmiti Kakato: Ko kimoutolu 'oku 'ikai ke mou laumālie lelei ki he lao ni fakahā mai ia

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai Sea

Alea'i Lao Fakaangaanga fika 2/2018

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki lava atu e Lao Fika 1 tau hoko atu ki he Lao Fika 2, 4.2 Fika 2/2018 Lao Fakaangaanga ki he Kakai Nō Atu 'o e Pa'anga 2018. Mou me'a mai Hou'eiki ko homou feme'a'aki ko eni ko 'etau toki a'u ki he 5 ko 'etau toki lelei ia, me'a mai Minisitā Pa'anga.

Fakama'ala'ala Pule'anga ki he 'uhinga & taumu'a Lao fika 2/2018

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e toe ki'i fakama'ala'ala pē mei he Sea ko eni ko e ki'i lao fo'ou eni, ko e lao eni felāve'i mo e nō atu ha kakai nō 'o e pa'anga pea ko hono kehekehe ia pea mo e *micro finance* 'oku hanga 'e he *micro finance* ia kautaha nō iiki 'o tānaki 'a e *deposit* 'o hangē ha pangikē kā 'oku 'ikai ke fai pehē 'a e fanga ki'i kautaha nō ia ko eni. Pea ko hono ki'i ...pau pē ke 'i ai 'ene laiseni mo e ngaahi me'a ko ia mo e fanga ki'i me'a ko ia mo e tu'utu'uni 'e fai ia 'e he Pangikē Pule kā ko e fanga ki'i kautaha iiki eni, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Pa'anga

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki'i fehu'i pē na'a

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga Tongatapu 3

Fehu'ia kehekehe e *micro finance* mo e *money lender*

Siaosi Sovaleni: Ko e 'uhinga ko e nō iiki ko e hā nai 'a e kehekehe ko eni 'a e *micro finance* mo e *money lender* ke ke ki'i fakamahino'i mai pē kātaki 'Eiki Minisitā he ko e 'uhinga he 'oku na 'alu fakataha pē ki he nō iiki mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Oku ma'u pē 'i he ngaahi sekisoni ko ē 'i heni 'a hono kehekehe ko ia 'o e kautaha ko eni pea mo e kautaha, ki'i lalahi ange hangē ko e me'a ko ē felāve'i pea mo e ...ko e nō ko ē 'oku fai 'e he kautaha he kakai ko eni 'oku nau nō nautolu ki he kakai 'oku 'ikai ko e kau mēmipa pē. Manatu'i ko e nō ko ē 'a e *micro finance* 'ai pē honau kau mēmipa pea nau nō ki ai ko eni ia fa'iteliha ia ki ha kakai pē 'e 'ave ki ai 'enau nō, kā ko e fanga ki'i nō iiki pē, mafai pē ke nau hanga 'o fai 'enau nō pea malu'i'aki ha ngatu pē ko ha ngaahi koloa fakatonga 'atā pē. Me'a na'e me'a ki ai kapau ko ha kau mēmipa pē ia 'i ha ngāue nau tānaki pē 'enau ki'i pa'anga pea nau nō kia nautolu 'oku *informal* pē ia 'ikai ke hangē ia ko e me'a ko ē lalahi ko ia 'oku pau ke nau hanga 'o lēsisita'aki 'aki 'a e 1 kilu na'e kole 'a e *SPBD* pē ko e *micro finance* ke 'alu hifo ki he 1 kilu 'ikai ke fiema'u ia ki he fanga ki'i me'a *informal* ko ia pē Sea ...

<004>

Taimi 2100-2105

'Eiki Minisitā Polisi: ...*micro finance* ke 'alu hifo ke tahakilu, 'ikai ke fie ma'u ia ki he fanga ki'i me'a *informal*. Ko ia pē Sea.

'Eiki Sea: Mālō. Hou'eiki,

Siaosi Sovaleni: Ki'i fehu'i pē Sea kātaki. 'A ia ka ko e ki'i pisinisi pē ko 'etau pehē ko ha tokotaha kotoa pē 'oku ne nō atu 'a e pa'anga 'oku pau ke laiseni ia 'i he lao ko eni. Hangē ko eni ko ha tokotaha 'i he kolo 'oku 'i ai 'ene ki'i polokalama nō pea 'oku pau ia ke pau ke laiseni ia 'i he lao ko eni?

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Io Sea 'o kapapu 'oku nō ia ki he *public*, 'o 'ikai ko 'enau ki'i tou ngāue pē ko 'enau ki'i me'a pē ia 'a nautolu, ko 'enau tātānaki pē 'a nautolu. Mālō Sea, kole atu pē kapau 'oku ngali faingata'a pea tau 'alu 'alu fakafo'i sekisoni pē, ke tau tau pē kimui 'oku toe mahino ange. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i fehu'i pē ki he Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'ae Nōpele Vava'u, Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Mahino, mahino pē foki 'a e ko ē ko ē ...Tapu mo e Feitu'u na Sea. 'A ia foki ko e 'uhinga eni 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e ngaahi kautaha nō 'oku 'iloa ia 'oku lahi hono ngāue'aki 'e he kau ngāue fakapule'amgá mo e kau, tau pehē hangē ko e *Five Star* hangē na'e me'a 'aki 'e he Minisitā Mo'ui ko e Fūnaki, kau heni foki mo e 'ū kautaha nō ko ē 'oku mou mea'i pē hou'eiki mei Niutōua ki Ha'atafu, 'ohovale pē kuo te sio ki ha fu'u papa, kautaha nō, tuhu ki he hā, *direction* ko ē 'a ia 'oku lahi 'aupito 'a e papa pehē kā tānaki ko eni, 'a ia 'oku kau nautolu heni, ko ia ē?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. 'E Fakafofonga 'Eua.

Tokanga ki he mafai Pangike Pule ke polisi'i ngaahi kautaha nō iiki ange

Tevita Lavemaau: Mālō Sea. Pea 'oku ou kole ke u ngāue 'aki pē 'a e ...Sea. ko e fanga ki'i kautaha nō ko eni Sea, hangē pē ko ē 'oku mou mea'i, fanga ki'i nō ikiiki holo pē ia, ko 'eku fie 'ilo pē 'a'aku ia ko 'enau lele ko ē 'i he taimi ni 'enau fanga ki'i me'a ko eni 'oku fai 'i he taimi ni, 'oku nau lele fēfē? 'Oku 'i ai ha'anau laiseni, 'oku ou tui pē 'oku 'i ai 'enau laiseni, ko 'eku hoha'a pē 'a'aku ia Sea, kiate au 'oku fe'unga pē hono fa'u lao ko eni ki he *micro finance*, ko e to e tō hifo ko eni ki he levolo ko eni falaikiiki 'aupito pē eni Sea. Ko 'eku fehu'i ko e hā hono mahu'inga, ke to e 'alu hifo ai 'a e *Reserve Bank* ke fakatotolo'i 'a e fanga ki'i sēniti pē ia 'a ha ki'i fāmili 'oku nau tuku pē ke tokoni atu ki ha kakai 'i he kolo 'oku nau fiema'u. Ko 'eku fehu'i ko e hā 'a e fiema'u ke to e *regulate* 'a e ki'i me'a ko ia . Kapau 'oku laiseni pisinisi 'oku ou tui Sea 'oku 'osi fe'unga pē ia, 'oku ou tokanga ma'u pē ki he taimi 'oku tau fa'u lao ai na'a tau *over regulate* ha *industry* ka 'oku 'ikai ke sai ki he *industry* ko ia, tukuange pē ki'i mātua ke nau fiemālie 'oku 'osi 'i ai pē 'enau laiseni pisinisi, pea kapau 'oku fiema'u ke 'oange me'a faka tukuha, ngāue 'aki pē tukuha kapau 'oku 'i ai ha ki'i tupu ko e faifai pea to e mole mo e ivi 'o e Pangikē Pule he nofo hifo ai ke polisi'i 'a e fanga ki'i kau kitikiti ko eni. Tokanga ia ki he 'ū Pangikē lalahi he ko e silini 'oku 'i ai ...

Lord Tu'iha'angana: Sea ka u ki'i tokoni atu...

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga 'Eua me'a mai 'a e Nōpele Vava'u, Nōpele Ha'apai.

Tokanga ki he ma'olunga mahu'inga e me'a malu'i 'o e nō

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i tokoni pē 'a'aku ia ki he me'a 'a e fakafofonga 'Eua, kātaki Vava'u. Mo'oni pē 'a e me'a ia 'a e fakafofonga, kā na'e 'i ai 'a e kupu pea na'e 'i ai 'a e me'a na'a ku lave'i hifo 'anenai ka 'oku ou to e fakasio 'e au 'i he ... 'a e laumālie ko ē ko e 'uhinga pē foki eni Sea ke malu'i 'a e...ke si'i tokoni ki he kakai masiva mo malu'i 'enau ngaahi totongi ko e lahi taha foki 'a e fanga ki'i kulupu nō ia ko eni 'oku nau malu'i pē pē *security*, 'a e nō, pea 'oku ou lave'i hifo 'a e kupu ko eni 'oku ou fakatonu...ke tokoni mai 'a e Minisitā 'oku ou fakasio ne kau 'i he lao ko eni hono malu'i tau pehē, ko e lava pē kita 'o nō pa'anga 'e nimangeau pea 'oatu 'ete ngatu lau nima 'o...fatufā 'a ia 'oku pa'anga ia 'e uaafe 'o malu'i 'aki pea ko 'ene 'ikai pē ko ē ke totongi pea ma'u ia 'e he kautaha nō pea nau fakatau atu 'e nautolu.

Ka 'oku 'i ai 'a e kupu 'i he lao ko eni kapau 'e hoko 'a e ngaahi me'a ko ia, palopalema ko ē nō kuo pau ke tu'uaki atu pē 'e he kautaha nō ia 'a e koloa ko ia na'e malu'i 'aki pea to'o 'enau sēniti ko ē na'e nō mo 'enau *interest* ko ē na'e me'a pea ka 'i ai ha toe ai pea fakafoki ki he tokotaha nō. 'Oku 'i ai 'a e kupu pehē 'Eiki Minisitā ē?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Ka ko e kau ia 'i he me'a ko ē na'a ku pehē 'a ia ko e fakatātā ia 'e malu'i 'e he lao ko eni, he ko e lahi taha 'o e si'i kau nō ia 'e ni'ihī ko e nō pē ia hangē ko 'eku lau pea ko e *security* ia 'oku liunga tolu ia pē liunga fā hono mahu'inga pea palopalema pē ko ē pea ko e si'i fononga ai pē mo e ...

<005>

Taimi : 2105 - 2110

Lord Tu'iha'angana : ... malu'i. Ka ko eni hange hangē 'oku 'oatu e faingmālie ia ke tu'uaki atu 'e he kautaha noo, pea 'osi pē ko iá pea to'o 'a e 'ū fakamole ko eni ki he nō, pea toe ha ki'i me'a, pea 'oku 'i ai e totongi ke fakafoki ki he tokotaha ko ē, 'o kapau 'e lava foki. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai, 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : 'Eiki Sea, 'oku mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Nōpele 'o Ha'apai. Ko e 'uhinga pē foki ke lava 'e he Pangikē Pulé 'o malu'i kotoapē 'a e kakai, he 'oku meimei ko e fa'ahinga kakai tatau pē, 'oku ma'u mei ai 'a e mo'ui ko ia 'a e *micro finance*, pea mo e kakai 'oku fai ki ai 'a e fanga ki'i kautaha nō pehē ni. Ka ko e 'i ai ha fa'ahi ia, 'e lava pē foki ke nounou e taimi totongi, pea 'ai mo e *interest* ia 'o lahi. Pea ko 'ene tō mai pē ha fu'u pulu ia 'o nono'o 'i hoto 'apí, na'e fiema'u pē 'a e pa'anga 'e 500, ka ko e fu'u pulu ia 'oku 2,000. 'Osi pē e fo'i māhina ia 'e 2 pe fiha ko ē na'e palōmesi ai ke totongí, 'o 'ikai ke lava, ko 'ete ma'u ia e pulu, pea te fakatau 'e kita ia 'o 2,000. Ngaahi koloa faka-Tonga, 'oku lava ia 'o 'ave ia ki muli, 'o ma'u ai e pa'anga lahi. Ko e 'ai pē ke ki'i lava pē 'o malu'i e 'ātakai 'o e me'a ni ke 'osi pē pea 'i ai ha toe. Ma'u e totongi 'ete nō, pea fakafoki ia ki he tokotaha ko ē na'e fai ko ē e nō. Ka ko e fa'ahinga me'a ia 'oku *push* ki ai 'e he Pangikē Pule, ke lava 'a e fo'i konga ko iá. 'Ikai ke ngata 'i he fanga ki'i nō iiki pehē ni, kae a'u pe ki he ngaahi nō lalahi ko ia 'i he ngaahi

pangikē. Ko e 'uhinga ia te tau hanga 'o 'ai, lēvolo'i 'a e mala'e 'o e ngāue ko eni ki he ngaahi nō ke faingofua hono pule'í. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Siaosi Sovaleni : Kātaki Sea, te u ki'i 'ai atu pe 'i he fo'i tali ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga Fika 3.

Tokanga ki ha kupu he lao ke fakasi'isi'i 'ave koloa kaiha'a

Siaosi Sovaleni : Kuo lahi foki , taimi lahi e palopalema he taimi ni 'i he kau kaiha'a. Ko 'enau 'omai 'a e koloa kaiha'a 'o 'ave ki he fanga ki'i kulupu pa'anga pehē ni. 'Ikai leva ke nau to e 'uhinga nautolu ke nau ōmai 'o totongi fakafoki, 'oku hangē pē eni ia ha'anau fakatau 'enautolu 'a e koloa kaiha'a ki he tokotaha 'oku fai nō. 'Oku 'i ai ha kupu 'i he Lao ni, 'oku 'ai ai ha me'a ke fakasi'isi'i ai 'a e hoko 'a e fanga ki'i kautaha nō ko eni ko ē hangē ia ko ha *pawn shop* ke te ha'u 'o ma'u mai ha koloa, ka 'alu atu ha taha mo ha koloa ma'u ta'efakalao, 'o foaki atu pea ma'u mai e pa'anga, pea 'alu ia. 'Osi mahino pē he 'ikai ke to e ha'u ia 'o totongi mai, he 'oku hangē pē eni ia hano fakatau atu 'a e koloa kaiha'a ko eni. 'Oku 'i ai nai ha kupu he Lao, 'oku ne fakatokanga'i e ngaahi me'a pehē ni 'e ala hoko? Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e fakakaukau tatau pē foki ia 'oku feinga'i ko eni ke ta'ofi. He kapau 'e tuku ta'epule'i, 'e 'alu e fanga ki'i kautaha nō ia ko iá 'o hangē pē ha *pawn shop*. Ke lava pē ia, 'o koloa pē e tō mai 'a e koloa, kae lava ia 'o fakatau ke... vakai hifo ange ki he *section 22 (7)* pe 'oku kau ai e me'a ko eni?

'Eiki Minisitā Polisi : Fakamolemole pē 'e lava pē ke u tokoni ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga, Sea.

Sea Kōmiti Pa'anga : Me'a mai, 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Fehu'i lelei, Sea, pea 'oku ou fakamālō ki he Fakafofonga Fika 3. Ko e me'a eni ia 'oku uesia ai 'a e Potungāue 'a e motu'a ni, Sea, ko hono 'ave 'a e ngaahi koloa 'o fakatau ki he ngaahi kautaha pehe ni. Konga lahi ia 'oku 'ikai ke lesisita, pea 'oku tu'utu'uni leva 'e he Lao ia ke lesisita e fanga ki'i kautaha, ke mahino pe ko hai. 'Oku tu'u 'i fē. Pea 'i he kupu 25 'o e Lao 'oku ne hanga 'o fakapapau'i ai, ke ta'ofi hono *abuse* e kautaha ko eni, 'o fou ai e me'a ko e *money laundry*. Ko e kupu 27 'oku ne fakahoko mai ai 'a e me'a na'e tokanga ki ai e 'Eiki Fakafofonga Fika 3, 'a ia ko e ngaahi fakamatala loi 'e 'omai, fekau'aki mo e ngaahi koloa 'oku fakatau ki ai. Ka ko e mo'oni 'oku feinga ke malu'i 'a e fanga ki'i kautaha ko eni, ke 'oua 'e hoko ko ha feitu'u 'e fakatau noa'ia ki ai 'a e ngaahi koloa 'a e kakai. 'Aho ni, kaiha'asi e koloa 'a e kakai, hanga kitautolu ia, Sea, he ngāue, ka kuo mole e 'ū koloa. 'Oku 'asi pē ia *face book*. Kaiha'asi pē ia mei he ngaahi 'apí. Kau ai e 'api ko eni e Hou'eiki Fakafofonga. Mahalo 'oku nau me'a mai kinautolu ia ki he ngāue, kae mole atu e misini fō, puli atu e hā. Faingofua ia he 'aho ni, Sea, ko e 'ikai ke lesisita e fanga ki'i kautaha pehē ni. Pea 'ikai ke nono'o'aki kinautolu ha lao ke 'omai ha fakamatala totonu. Tau pehē, 'e ō atu ia ki he ngaahi kautaha 'o 'eke ...

<006>

Taimi: 2110-2115

'Eiki Minisitā Polisi: ... fakamatala totonu, tau pehē pulia atu pē, ō atu ia ki he ngaahi kuataha 'o 'eke, ko e mo'oni na'e ha'u 'a hai, fakamatala mai nautolu tau'atāina ko hono

fakapapau'i 'oku tau kau ki ha pisinisi 'oku lēsisita 'i he Pule'anga pea tau faitotonu ki ai mo paasi 'a e fakamatala totonu ki he kau ma'u mafai totonu faingofua ange ke ta'ofi 'a e faihia 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga Fika 3 ko e ki'i tokoni atu pē ia Sea, mālō 'aupito

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, me'a mai Nōpele 'Eua, Nōpele 'Eua pē 'oku kei ma'u ivi.

Lord Nuku: Sea mālō mu'a ho kei laumālie Sea ke fai 'a e ngaahi tu'utu'uni mahu'inga ko eni fakahoko mai he fakataha. Sea ko 'eku lave'i ko ē ki he lao ko eni 'Eiki Sea ko e meimei lao eni ia ko e lao tānaki pa'anga pē laiseni mo e me'a pehē Sea. Ko e fanga ki'i kautaha nō Sea 'oku tatau pē ia mo e fanga ki'i me'a holo ko eni ko ē fakatau mai he motu'a ko ē 'ene ki'i puaka tuku atu ia fakatau atu ia, te tau laiseni mo e 'ū me'a pehē ko e 'uhinga ko e lēvolo ko eni 'o e Pangikē Pule, ke polisi ke fakamo'ui 'a e kakai 'o e fonua kā 'oku 'ikai ko e ha'iha'i 'a e ki'i me'a kotoa pē 'e ala ma'u ai ha mo'ui ha taha 'e Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ki'i fakatonutonu ki ai fakamolemole 'Eiki Nōpele

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fakatonutonu eni 'Eiki Nōpele

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e fanga ki'i fefakatau'aki fakafo'ituitui pehē 'oku 'ikai ke kau ia heni Sea, ko e kautaha eni ia 'oku fiema'u ke 'ave eni ia 'o lēsisita, he 'ikai ke te 'alu kita 'o lēsisita kapau 'oku te kole ke fakatau mai ha ki'i ... ha'u ha taha 'o tuku mai hūfanga he fakatapu ha ki'i puaka ko e ki'i me'a fakafo'ituitui ia ko eni ia ko e 'uhinga ko e kautaha 'oku ne fakahoko ma'u pē ma'u pē 'a e founa ngāue ko ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Nōpele

Lord Nuku: Sea ko e me'a ko eni 'oku hoko ia ko e pisinisi 'a e fefakatau'aki ko eni 'ikai ke na to e kehekehe mo e nō ko e *trade* pē, kā ko e 'uhinga ko 'etau 'ohifo eni 'a e fa'u ko e tu'utu'uni ke mo'ui ko ē fonua faka'ekonōmika, ko e ngaahi me'a ko eni 'Eiki Sea 'oku ala mo'ua pē ia he lao faihia me'a 'a e kau polisi, kā ko eni ia 'oku 'ai ia ke tau laiseni, ko 'ene tu'u ko ē 'a e me'a ko eni, ngaahi me'a kehe laiseni totongi mo e hā fua e ngaahi mo'ua 'oku ou fokotu'u atu 'Eiki Sea, na'e tonu ke tau fakahū kātoa pē ā eni ki he lao 'anenai, he 'oku na taumu'a pē ki he kakai tatau pē 'Eiki Sea, ko e me'a ko ē 'oku tau fai heni, 'i ai ha me'a na'e meimei ma'u ai ha mo'ui ha taha totongi. Sea ke me'a hifo pē Sea ki he lao

'Eiki Minisitā Mo'ui: Kole pē 'e laumālie lelei 'a e Hou'eiki ke fai pē ha ki'i tokoni

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni eni 'Eiki Nōpele, me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea pea kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Sea ko 'eku tokoni pē 'a'aku ia 'oku 'ikai ke...ko e tautea'i eni ia kinautolu, ke 'ai ha'anau kautaha ke lēsisita pē totongi 'oku taumu'a eni ia ki he ngaahi kautaha 'oku 'osi lēsisita ia 'i he *Labour and Commerce* mo e Pule'anga, 'a ia kuo pau ke 'i ai 'enau *business license* 'anautolu ia pea toki lava 'o fakakakato. Na'e me'a 'a e Fakafofonga 'Eiki Nōpele Fakafofonga 'o Ha'apai ki he kongā lahi 'o e me'a ko ia 'Eiki Sea 'oku 'i ai 'a e ki'i kulupu. Ko e kulupu ko ē 'oku 'osi 'i ai 'enau *business license* ko ē 'i Tonga ni ki he ngaahi nō iiki pehe ni 'oku 76 'i he taimi ni, 'oku 'ikai ko e 'uhinga eni ia Sea ki he me'a 'a e 'Eiki Nōpele fekau'aki mo e ...ko e 'uhinga eni ia ko e kulupu pē eni ia 'oku 'osi 'i ai 'enau *business license*, 'oku 'oange ki ai e lao ke ngāue ki ai 'a e *Reserve Bank* 'o *regulate* mo e ngaahi me'a ko eni fekau'aki mo e

ngaahi koloa malu'i Sea 'oku 'osi mahino lelei 'oku 'ikai ke u toe fakahoha'a au ia he na'e 'osi mahino e fakahoha'a 'a e 'Eiki Nōpele 'a Ha'apai mālō Sea e ma'u faingamālie.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā.

Tokanga ki he fatongia e Pangike Pule

Tevita Lavemaau: Mālō Sea ko 'eku ki'i fie'ilo pē 'a'aku ia Sea ki he *magnitude* e silini ko ē 'oku tau talanoa ki ai 'osi mahino e *micro finance* tau talanoa tautolu ki he fāngofulu miliona. Ko 'eku ki'i fie'ilo pē 'a'aku ko e hā e ki'i fakaofiofi māketi ko eni kau fa'u lao ke pule'i'aki e ki'i māketi ko eni pē 'oku a'u 'o 1 miliona pē 'ikai pē 'oku 5 kilu pē ia 'ikai ko 'eku 'uhinga ki he ...ko e fatongia ko ē 'o e *Reserve Bank* fakamāmāni lahi tokanga ki he fanga fu'u me'a lalahi hanga hanga he ngaahi pangikē 'o pule'i e nō mo e 'ū me'a ko ia pē 'oku 'i ai ha sēniti ko eni te tau ō 'o pō holo 'a e fanga ki'i kuka ko eni mole hotau taimi ai 'oku fiha nai e silini 'o e fanga ki'i māketi ko eni sekitoa ko eni mālō ...

<007>

Taimi: 2115-2120

Tevita Lavemaau: ..'I he māketi sekitoa ko eni ... mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, mālō 'aupito 'a e ma'u 'a e faingamālie ko ia ke fai atu ha tali ki he fehu'i ko eni. 'E ma'u mai pē a e māketi ia ko eni ko e 'uhinga pē ko eni ko e ngaahi pisinisi kuo 'osi laiseni 'i he Potungau Leipa, ko 'enau ngāuē eni ko e nō pa'anga atu. Ko e fanga ki'i pisinisi pehení, pea 'oku mahino ia ko e founa ia 'oku ma'u ai 'enau sēniti 'i he nō pa'anga atu. Ko e fanga ki'i pisinisi pehē ni, 'oku tupu lelei 'aupito ia 'i hano fakahoa ki ha ki'i falekoloa 'o ha motu'a Tonga, 'oku lele ha ki'i *retail*. Pea ko e faka'amu ia, ko e faka'amu ia ke lava 'o mapule'i lelei 'a e fanga ki'i pisinisi ko eni 'o hange pē ko ha toe pisinisi 'oku ma'u 'a 'enau mo'ui. Pea ko e manatu'i pē, ko e me'a na'e hanga 'e he Pangikē Pulé 'o ... ko honau fatongiá ia, ko e tokanga'i 'a e ngaahi me'a felāve'i mo e pisinisi 'oku meimei hangē ha pangikē 'o nō atu mo tali mai 'a e tipōsiti. Pea ko e fanga ki'i pisinisi pehe ní, 'oku nō atu pea 'oku 'i ai 'a e mahino, 'oku fiema'u pē ke tokanga'i pē 'a kinautolu ko ia 'oku ō 'o nō ai hangē ko e me'a ko ia na'a ku lave atu ki ai 'anenai, Ki he 'osi angé 'oku malu pē 'a e tokotaha nō, pea to e malu pē pea mo e kautaha ko ia 'oku nau fai atu 'a e nō. Ko e fatongia pē ia ke tokanga'i 'e he Pangikē Pule. 'Oku na kehekehe pē pea mo e *micro finance* 'oku ki'i lahi ange 'a e *micro finance*, pea ko e tahá, 'oku 'osi seti pē 'e he *micro finance* ia ko e nō 'oku fai pē ia 'e he'ene kau mēmipa. Ko eni ia ko e *public interest* pē ia 'a e kakai, 'oku 'ikai ko ha mēmipa ia 'o e ki'i kautaha nō ke tau tokanga'i. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Leipa: Sea kau ki'i tokoni atu kātaki.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Minisitā Leipa mo e *Commerce*.

'Eiki Minisitā Leipa: Mālō 'aupito 'e Sea, 'a ia ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'etau hoha'á, 'a e pō kuka, 'oua te tau ō 'o pō holo 'a e fanga ki'i me'a 'oku 'ikai ke kau ia he lau. 'A ia pea pehē leva. Kapau 'oku 'i ai ha kautaha nō pisinisi, pē ko e nō, kuo 'osi 'alu ange ia ki he *Ministry* 'a e motu'a ni, ko hono 'ai mahino ia ko e kautaha ia 'oku ki'i lalahi. Tau pehē pē

hangē ko e ngaahi falekoloá, ko e *takeover* ko ē ‘a e falekoloá ‘o a’u ‘o taha kilu, ‘oku ke ‘alu ange koe ia ‘o lēsisita. ‘A ia ko ‘eku ‘uhingá ‘oku mahino Minisitā *Finance* ‘oku ‘uhinga ‘eni ia ‘ikai ko e fanga ki’i kautaha ko ení ‘oku tuhu ‘a e papa ki ha feitu’u, pē ‘oku ‘i ai ha pa’anga tau pehē pa’anga ‘e 5000 nō atu ki ha taha. ‘Oku ‘uhinga eni ia ki he ngaahi kautaha ko ‘enau fo’i *main* pisinisi pē, ke nau nō atu, he kuo nau ‘osi alu ange ki he Leipá ‘o lēsisita. Mahalo ko e konga lahi ‘o e fanga ki’i kautahá ia ‘oku tau talanoa kitautolu ki ai, ‘oku ‘ikai lēsisita ‘ia mautolu.

Tokanga ki he Kupu 3 (1) e lao fekau’aki mo ha taha nō

Siaosi Sovaleni: Kātaki pē Sea ko e ki’i fakatonutonu pē mahalo na’a toki fakama’ala’ala mai ‘e he Minisitā Leipa. ‘I he kupu (3) 1 ‘oku pehē mai, ...

“ ‘oku ‘ikai lava ‘e ha taha .. ‘ikai ke ... ‘e ha kautaha... ‘e ha taha. *Kapau te mou sio ‘i he definition ‘oku kehekehe pē ‘a e taha he company ia ‘oku ‘asi pē ia ai kautaha,*”

Ko e kautaha. Ko e kupu 3 (1) ia ‘oku pehē mai ..

“ ‘Oku ‘ikai ke lava ‘e ha taha.”

‘A ia ko e ‘uhinga ia ha tokotaha, ‘ikai ke ‘uhinga ia ki ha pisinisi. ‘A ia ko ha tokotaha pē ‘oku ‘alu ‘o nō ‘oku *comes under* ia ke kau ia he fo’i Lao ko eni. Málō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Málō.

‘Eiki Minisitā Leipa: Sea ka u ki’i tokoni atu pē mu’a ke.. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘etau ‘i hení ‘oku mo’oni ‘a e fakakaukau. Tau mavahe mu’a mei he taautaha ki he kautaha. Kapau ‘e lava ke to’o atu mu’a ia he *definition* ‘a e fo’i lea ko ia ko e “taha.” He ‘oku *define* ia ‘i he *definition*. Kapau ko ia pea tau ‘alu ā ki he fakakomēsialé, kapau ‘e lava ke tau ki’i *amend* ‘i he fo’i tafa’aki ko iá, kae lava ai ke tau hoko atu. ‘Ikai hano kovi mālō.

Lord Fakafanua: ‘Eiki Sea ko e kole tokoni atu pē ki he feme’a’aki.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele Ha’apai.

Lord Fakafanua: Málō Sea. Koe’uhi ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 3, ko e kupu ko eni ‘oku ‘i ai pē ‘ene mo’oni, ko e ‘uhingá ‘e ‘ikai ke lava ia ‘e ha taha, ka ko e me’a...

<008>

Taimi: 2120 - 2125

Lord Fakafanua: ... kapau te mou hoko atu hono lau ‘oku faka’uhinga ia ha taha 'oku ne fakahoko ha pisinisi nō atu ‘o e pa’anga. ‘A ia 'oku 'uhinga ia ‘oku 'ikai ke 'uhinga ia ki ha taha tokotaha pē 'oku fai ha'ane nō. ‘Oku ‘uhinga ia ki ha tokotaha ‘oku ne fakahoko ha pisinisi nō. ‘A ia 'oku 'osi laiseni pē e tokotaha ia ko ia ‘o kapau ‘oku 'i ai ha'ane pisinisi 'ai nō.

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki’i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele Niua, kātaki mu’a ke ki’i me’a mai e Fakafofonga Fika 3 he ko 'ene ...

Tokanga ke fakafaikehekehe'i e taautaha mo e 'u kautaha

Lord Fusitu'a: Ko ē kuo 'osi laumālie lelei pē ki'i nounou pē. Kapau te mou ki'i me'a ki he faka'uhinga ko ē 'a e taha 'oku 'uhinga ki ha taha taautaha pē kautaha *partnership*, ngaahi kautaha fakakautaha, kautaha pē sino 'o ha ni'ihī 'oku lesisita kautaha pē 'ikai. Ko 'ene to'o ko ē 'a e taha ko e to'o kotoa 'a e ngaahi me'a ia ko ia mei he lao. 'A ia 'oku tonu ke 'i ai ha fakafaikehekehe ia 'a e taautaha mo e 'ū kautaha 'o hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fika 3.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Nōpele.

Siaosi Sovaleni: Ko e ki'i tali pē ki he me'a ko ē 'a e Nōpele Ha'apai Sea. Ko e 'uluaki 'oku pehē mai “*'e 'ikai lava 'e ha taha 'o fakahoko*” pē 'a ia ko e 'uhinga ia 'e lava pē fo'i kupu 'uluaki 'o fai e fo'i ngāue ko ia 'e 'ikai ke u lava au 'o fakahoko ha'aku nō he ē, sio ki he ngata ko ena pea toki hoko ai pē 'oku 'uhinga ia 'oku ai e *possibility* pē ko e *option* 'e ua ai. 'A ia te u lava pē au 'alu, 'alu 'o nō ki ha taha 'ikai ke fiema'u ia ke u 'alu 'o lesisita ko ha *company*. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea ko e kupu ko ia 'i he faka'uhinga 'a e motu'a ni he 'ikai ke lava 'e ha taha 'o fakalele 'o ngāue, fai ha'ane nō ta'elaiseni. Konga kimui 'o e sekisoni 'oku pehē tuku kehe kapau 'oku laiseni ia he lao ni. Ko e tokotaha 'oku laiseni ko e tokotaha ia 'oku pisinisi nō ka he 'ikai te te tu'u hake pē 'o fai 'ete ki'i pisinisi nō ta'elaiseni. Ko e 'uhinga pē he ko e kakai ko ē 'oku laiseni mahino ia ko e kakai lele pē 'enau pisinisi ko 'enau ma'u'anga mo'ui ia. Te u fakatātā pē hangē ko e *Five Star*. 'Osi mahino ia kia kitautolu ko e ki'i kautaha ia ka 'oku 'i ai ha'ate, ka te 'alu ki ai, fiema'u 'alu ki ai he ko e ki'i kautaha nō ia. Kau ia heni 'a e *Five Star*.

Siaosi Sovaleni: Mo'oni e Minisitā Sea ka ko e 'uhinga ia ko ē 'etau fakapōtalanōa 'anenai Sea 'a ia ko e taha kotoa pē 'oku ne hanga 'o 'oatu ha sēniti pē 'e lesisita ia pē 'ikai kuo pau pē ke laiseni ia. 'A ia ko e 'uhinga ia ko ē 'a e fakatalanoa 'anenai ko e fiema'u ia ko eni 'oku ne *cover* kātoa 'e ia ha taha ... pē 'e laiseni pē 'ikai pau pē ke ha'u ia 'o laiseni pea ne toki nō ha sēniti. Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i tokoni atu mu'a he ko e kongā eni 'oku mahu'inga ha founga ke tau *move forward*. Ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofonga Nōpele mei Niua kapau te mou me'a hifo ki he *interpretation* 'oku 'asi ai 'i he fakapālangi ko e *person*. Ko e tokotaha, 'i he faka-Tonga 'oku 'asi pē ko e taha. 'A ia kapau te tau hanga to'o 'a e taha, mahino leva ko e kautaha pē. 'A ia ko u fokotu'u atu kapau 'e lava ke tau tali e ki'i *amendment* ko ia ka tau tali e fo'i lao 'oku mahino leva ko e me'a lahi 'oku tau tokangaekina ke 'oua mu'a te tau ō 'ai e fanga ki'i me'a iiki taautaha. Ko e *issue* ia. Pea 'oku ou fokotu'u atu mo hono solova e fo'i palopalema ko ia ko 'etau to'o pe he *interpretation* e me'a ko ia mahino leva 'oku 'uhinga 'eni ki he kautaha pē. Me'a ko ē 'oku si'i me'a fakataautaha 'oku iiki 'oku 'ikai ke fai ha hoha'a ki ai ko 'eku fokotu'u atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me'a ko eni 'oku mou laumālie tatau pē ki he 31. Ka ko ho'omou kehekehe pē ho'omou 'uhinga. Ka 'oku 'i ai e ki'i kautaha heni ko e Lelei *Finance*. 'A ia 'oku 'uhinga hangē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai 'a e Nōpele Ha'apai. 'A ia 'oku ou tui ko e ngaahi

me'a ia 'oku fiema'u ke tau sio te tau to e hanga 'o veteki pea tau to e fuoloa, 'osi taimi ke maau 'etau fa'unga ka tau hoko atu. Me'a mai e Nōpele 'o Fika 2 'o Vava'u.

Lord Tu'i'āfitu: Sea ko 'eku ki'i tokoni atu pē au 'oku tonu e fakatonulea 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'o fakatatau ki hono lea fakapālangi. *No person.* 'Oku 'uhinga ia 'oku te'eki lava ha taha 'o fai pē foaki ha pa'anga kapau 'oku 'ikai ke lesisita pē laiseni fakatatau ki he kupu e lao mo e tu'utu'uni. Tonu e fakatonu lea 'a e Minisitā.

Lord Fusitu'a: Sea kātaki ki'i tokoni ki he 'Eiki Nōpele.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou me'a ki lalo. Ko e ...

<009>

Taimi: 2125 - 2130

Lord Tu'i'āfitu: .. fakatonulea e Minisitā.

Sea Kōmiti Kakato: Sai, Hou'eiki.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea kātaki, ki'i tokoni ki he 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'i'āfitu: Ka 'oku 'ikai 'uhinga e tokotaha pea kau ai mo e 'ū kupu kehe, 'uhinga pē ki he *one person* 'oku ne hanga ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki mou me'a ki lalo. Ko e me'a eni 'oku tau mahino ki aí, 'a eni ko eni ko ē 'oku mahino ki he motu'a ni 'a e me'a me'a ko eni 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā Pa'angá pea pou pou ki ai 'a e Nōpele Fika 2 'o Vava'ú . Tau hoko atu kuo mahino ki he motu'a ni 'a e Kupu 3.

'Eiki Minisitā Leipa: Sea kātaki mu'a ka u ki'i tokoni atu. Ko e *interpretation* ko e me'a ia 'oku ne hanga 'o fakahinohino kitautolu ki he laó. Ko e anga ko ē *interpretation* 'a e toko 5, nau takitaha mo'ona. Pea tau 'alu leva ki he feitu'u ko ē 'oku fai e *interpretation* ai. 'O kapau te mou sio, mou me'a ki he kongá ko iá, 'a e *interpretation*.

Sea Kōmiti Kakato: Peesi fiha ia.

'Eiki Minisitā Leipa: Peesi 5, ko e fakapālangi eni ia, me'á he nau ki'i ... Mou sio pē 'i he Faka-Tongá 'oku tu'u ai e fo'i lea ko e taha. Ko 'eku 'uhingá 'etau *safeguard* 'a e poini ko eni 'oku tau tokanga kotoa ki aí ke 'oua na'a uesia ha fanga ki'i taautaha, to'o e ki'i fo'i kongá ko iá.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, he 'ikai lava 'e ha taha.

Lord Fusitu'a: Ki'i tokoni atu ki he 'Eiki Minisitā kapau 'oku laumālie lelei.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Fusitu'a: Ko eni 'oku laumālie lelei.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Niua.

Lord Fusitu'a: 'Oku to e mahino ange fakapālangi. *Person means individual or company, partnerships, syndicates, association, body or persons incorporated or unincorporated.* 'A ia ko e me'a ko ē na'e me'a'aki 'e he Minisitā ko e fiema'u ke faikehekehe'i 'a e taautahā 'a e *individual* pea mo e kautahā ke 'oua 'e si'i tāpalasia 'a e taautaha 'oku ne feinga'i ke ma'u ha mo'ui he me'a ko ení pea mo e kautahā. Kae 'omi ha fakatonutonu mei he Kalaké pē ko ha feitu'u ke faka-faikehekehe'i'aki e fakaleá.

Lord Nuku: 'Eiki Sea, ko u kole atu ki he 'Eiki Minisitā ke 'uhí kapau 'e me'a pea ne 'omai ā, fakatonutonu mai e fo'i faka'uhinga'i leá ka tau 'alu pē ki he me'a 'e taha 'o hangē ko e me'a ko ē 'oku hoha'a ki ai e Fika 3, ke 'omai e fo'i fakatonutonú.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Ikai ko u fokotu'u atu 'e Sea ke tali mo e fakatonutonú, kuo tau hanga, ko e *ok*, fo'i fakakaukau fakalukufua, 'ai ke mahino ko e kautaha, pau ke ke lesisita koe 'i he 'eku *ministry* pea fakatonutonu leva ke tali ā e fo'i laó mo e fakatonutonú ke to'o 'a e fo'i me'a ko ē ko e taautaha, 'a ē he *interpretation* ke tau tali ā e ki'i fo'i kupu, 'a e laó mo e fakatonutonú.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea, fakamolemole pē mu'a Sea ka u ..

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai e Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē mu'a mo e Feitu'u na 'Eiki Sea kae pehē ki he Hou'eiki Kōmiti Kakatō. Mou fakamolemole pē Hou'eiki, ko u 'ilo pē kuo maa'uloloa e pō. Ka ko e mamafa e fatongia kuo 'omai kia tautolú, ko e paasi pē ko ení ko 'ene 'alu ko iá Sea ko hono nānungá 'e foki mai pē kiate kitautolu. Ka ko u kole fakamolemole atu pē ka 'oku 'i ai pē 'a e me'a ko u fie taki ki ai ho'omou tokangá ke fakakau atu pē hono fakakaukau. 'Oku tui e motu'a ni na'e 'i ai hono 'uhinga hono fokotu'u e fo'i lea ko e tokotaha pē ko e *individual*. Ko hono 'uhingá Sea 'oku 'ikai ko e kautaha kotoa, ko ha pisinisi kotoa pē 'oku lesisita ko e kautaha. 'Oku lava pē ia 'o lele fakafo'ituitui, 'ikai ko e pisinisi kotoa pē 'oku *company*. Lava pē ia 'o lele he hingoa fakafo'ituitui. Sai, kapau 'e me'a e Hou'eiki ki he ngaahi laó ko e taimi ko ē 'oku maumau'i ai pē ko e *offence* hangē ko e Kupu 11. Pea ko e ngaahi tu'utu'uni ko ia 'oku fai 'e he laó, kapau pē 'e maumau'i 'oku 'i ai pē hono tautea, 'oku ua ma'u pē tauteá. Taha ko e tautea pa'anga, pea taha leva ko e tautea ngāue pōpula. Pea sai pē tautea pa'anga 'e Sea kapau 'e tautea tau pehē ko ha *company*. Pea kapau leva 'e tautea ngāue popula, ko hai 'e 'alu 'o ngāue popula he *company*. Ne 'osi hoko e me'a ko ení Sea ko e hopo hia, pea faka'ilo hia e fo'i kautaha ia. Pea mo'ua ia 'o 'ikai ke 'ilo pē ko hai koā 'e 'alu 'o ngāue popula. Ko hono 'uhingá ko e ngāue pōpula, *is a person*, pe ko e *individual*. Pea nau fokotu'u ai ko ē ke mo'ua pa'anga pē mo'ua ngāue popula. Pea ko u tui Sea ko hono 'uhinga ia ko ē hono *provide* mai he laó ke kanokato 'a e ngaahi tulikí. Ka 'i ai pē ha ngaahi pisinisi pehē ni 'oku 'ikai ke lesisita ko e *company* ka 'oku fakalele pē ia 'e ha tokotaha, pea 'oku kei lava pē ke a'u atu e mafai 'o e laó ki ai. Pea ko u fokotu'u atu pē Hou'eiki ke mou angalelei 'o fakakaukau ke kau ia 'i hono aofangatukú. Ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a Tongatapu 3 'o pehē ke, ko ha tokotaha kuo pau ke laiseni ia kae toki foaki ha pa'anga. 'Oku *define* mai e *person* ia ai pea ko e *activity* pē ko e *money lending* 'oku ne ...

<001>

Taimi: 2130 - 2135

'Eiki Minisitā Polisi: ... *lending* 'oku ne *defined* mai 'a e fo'i *activity* fakapisinisi ko 'ete foaki 'e kita ha'ate fo'i sēniti 'oku 'ikai ke pehē ia kuo pau ke 'omai e tohi laiseni pea te toki

foaki. 'Oku taumu'a ia he ko e lao 'oku pau pē ke 'i ai hano mata'itohi mo hono laumālie. 'Oku taumu'a e lao pea ko e laumālie eni e lao 'oku ui ko ē ko e Lao Fakaangaanga ki he Kakai Nō Atu 'o e Pa'anga ko e taumu'a ia 'o e lao. 'Ikai ke 'uhinga ia ko ha taha pē te ne 'oatu ha ki'i sēniti pea 'i ai ha ki'i *interest* ai pea pehē kuo nono'o e tokotaha ia ko iá. 'Oku 'uhinga ia ki he *business activity* hono *defined* ko é 'o e *money lending* 'oku pehē pē Sea na'e 'uhinga hono fa'u pehē mai 'o e lao ke kapu mo kāpui na'a tau nono'o e ngaahi kautaha pea teka kātoa nautolu ia 'o *unregistered* mei he *company* 'o lele fakafo'ituitui 'ikai leva ha 'aonga ia 'o e lao. 'Oku nau ma'u 'enautolu ia *loophole* 'a e lao ... ko u pehē 'oku *safe* ange pē ke tu'u pehē e lao. Ko e fokotu'u atu pē ia Sea. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā Polisi.

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga Ha'apai ka tau pāloti.

Mo'ale Finau: 'Eiki Sea mālō 'aupito e ma'u faingamālie. Sea ko u fanongo ki he *debate* ko eni 'oku ou tokanga 'aupito ki he taukave ko ē ki hono malu'i 'a e taautaha. Koe'uhí 'Eiki Sea ko e, 'oku tau tui ko e langa foki ē hotau fonua 'oku pau ke tau faka'ata'atā 'a e ngaahi lao 'i he lahi taha te tau ala lava kae lava ke mo'ui 'a e fanga ki'i *private sector* tautēfito ki he fanga ki'i ni'ihi fakataautaha ko eni. 'I he taimi tatau pē Sea 'oku ou to e tokanga pē ki he me'a ko eni na'e 'ohake 'e he 'Eiki Minisitā Leipa 'o fekau'aki ko é mo hono to'o e taha kae fakahū e kautaha... 'Eiki Sea ko u tui ki he fakakaukau ka 'o kapau te tau nofo 'o lau e ngaahi 'ū kupu kapau te tau to'o 'a e taha ma'u pē kae fakahū e tokotaha 'e fēpaki ia mo e ni'ihi 'o e 'ū lea toenga... 'o 'ikai leva ke *make sense* e fo'i lao ko ia.

Ko 'eku fokotu'u atu 'Eiki Sea koe'uhi ko e mahu'inga e lao ko eni he ko u ongo'i 'aupito 'a e fanga ki'i taautaha 'oku 'i ai pē 'enau fanga ki'i sēniti ko e lau mano pē pea nau ō 'ai 'enau fanga ki'i nō fakakolo... ni'ihi ko é 'oku 'ikai lava ō ki he *micro finance* nau ō nautolu ki he fanga ki'i nō taautaha. 'A ia ko e fanga ki'i nō ko eni 'Eiki Sea 'i honau nātula 'oku nau takitaha mo'ona pē 'a e fanga ki'i fakafaingofua 'o lave kotoa ai 'a e tokotaha kotoa he sōsaieti. Ko e pangikē 'oku ne fiema'ua ia 'a e malu'i 'oku 'ikai ke *afford* ia 'e he ki'i fine'eiki masiva he sōsaieti. Kuo pau ke 'eke 'ene vahe mo 'ene malu'i 'ikai ke ne lava 'e ia 'e kumi mai leva ia ki he *micro finance*. Pea ka ha'u leva ki ai he 'ikai ke ne lava 'o *afford* 'alu hifo leva ia ki ha ki'i tokotaha pē ia he kolo 'oku 'i ai 'ene ki'i sēniti ke fai 'ene nō 'a 'eni ko ē 'oku tau feinga ko ē ke faka'ata'atā mei hono fakakavenga'i 'e he lao ko eni 'Eiki Sea.

Ko 'eku fokotu'u 'oku pehé ni kapau ko e fakakaukau 'e lava 'o to'o 'a e taha kae hū e tokotaha 'oku ou tui ka 'oku 'i ai ha faingamālie ke 'ave ke 'ai fakalelei 'a e lao ko eni ko e 'uhinga kae tonu mo e toenga ko ē fakalea he sētesi 'i he kupu ko é lao. Fakatātā na'e 'ohake 'e he 'Eiki Minisitā Polisi 'anenai ko hai 'e ngāue pōpula 'i he kautaha, kautaha foki ia 'oku tokolahi. 'I he fo'i kupu ko ia 'oku 'asi ia 'i ai ko e ngāue pōpula pea 'oku 'ikai ke tuhu'i mai ia 'i hē ko hai 'e ngāue pōpula 'i he fo'i kautaha ko ia kehe ia mei he ngaahi lao kehe. Ko ia 'i he'ene pehē 'Eiki Sea 'oku ou pehē fakapotopoto ange ke to e fai hono fakakaukau'i pē 'e lava pē 'o fakatonotonu he pooni ka kuo pau ke 'uhinga'i ke lahi ke fakatalatala e ngaahi 'ū me'a ...

Lord Fakafanua: Sea kole tokoni atu pē ki he Fakafofonga Ha'apai.

Mo'ale Finau: Sai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Ha'apai.

Fokotu'u 'oua 'e liliu e Kupu 3 (1)

Lord Fakafanua: Koe'uhí mahalo na'e 'ikai ke māhino ki he Hou'eiki 'eku 'uluaki faka'uhinga. 'Uluaki 'oku 'ikai ke u pou pou au ki he liliu ko eni fokotu'u mai ko eni ki he kupu. Ka ko e 'uhinga ko u pou pou ki he me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga Tānaki Hū Mai pea ua ki ai 'oku 'ikai ke u pou pou au mo tali 'a e faka'uhinga ko é mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga ka ko e 'uhinga eni. Ko e kupu 13 kupu si'i taha kapau te tau hanga 'o vēteki ki he'ene 'elemēniti 'e 'ikai lava. Ko e tapu ia 'e 'ikai lava, tapu. Ko hai 'oku 'ikai lava? Hoko ki ai 'e ha taha 'a ia ko e *person* ia pē ko ha taha 'oku tapu. Ko e hā e me'a 'oku tapu? Tau hoko leva, 'o fakahoko pē fakafōtunga'ia 'i ha fa'ahinga founa. 'A ia ko e fo'i fakamatala pē ia ki he me'a 'oku tapu ke fakahoko 'e ha taha. Tau hoko atu, pē 'oku ne fakahoko 'a e pisinisi nō atu 'a e pa'anga. Ko e me'a 'oku tapu ...

<002>

Taimi: 2135-2140

Lord Fakafanua: ... ko e to'o ha pa'angá. Ko e me'a 'oku tapú 'a hono fakahoko ha pisinisi nō pa'anga.

Ko e pisinisi ko 'ene 'asi pe hingoa pisinisi 'oku ai e 'uhinga e pisinisi, 'oku ai e me'a 'oku ui ko e *ongoing concern*. 'A ia ko e pisinisi ko iá, 'e 'ikai kamata pe ia he 'aho ni pea ngata 'apongipongi. 'E hokohoko atu e ngāue pisinisi kae 'oleva kuo mate e pisinisi ko iá. 'O kapau te u fie nō pa'anga mei he Fakafofonga Fika 3 'o Tongatapu, 'e malava pē ia 'i he lao ko eni, ngofua pē ia koe'uhí ko e taha au pea mo e taha ia ke u 'alu 'o nō pa'anga mei ai. 'Ikai ke fiema'u ke kole laiseni 'a e Fakafofonga Tongatapu 3. Ko e hā e 'uhingá? He 'oku 'ikai ke ne fakahoko 'e ia ha'ane pisinisi nō pa'anga. Ko e fo'i alea pe ia *personal* ke u 'alu 'o nō mei he Fakafofonga Tongatapu Fika 3 pea 'e 'ikai ke uesia 'ene nō pa'anga mai 'a'ana kiate aú, he 'oku 'ikai ke ne fakalele 'e ia ha'ane pisinisi nō. Tukukehe kapau kuo ne me'a angamaheni 'ana mo ha me'a te ne toutou fai ki he kakai pea mahino leva ko e pisinisi, he 'oku ai e *ongoing concern* pea 'oku ai 'ene tohi 'oku ne tauhi mo e me'a pehē, ko e toki taimi pe ia 'oku tapu ai 'i he kupu ko eni 'o kapau 'oku ne fakahoko ha pisinisi.

'A ia ko 'eku fakama'ala'ala 'oku faka'ofa'ofa pe kupú ia 'ene tu'u he taimi ni, 'o kapau te tau hanga 'o liliu e 'uhinga ko eni ha taha, 'e maumau leva 'a e fo'i lao ia ko eni. 'E fiema'u ia ke to e fakalelei'i e toenga e laó, ke tau faka-*regulate* pē 'a e 'u pisinisi, ka ko e pisinisi 'oku fakahoko he kakai, 'ikai ko e pisinisi 'ata'atā pē. 'A ia 'oku fiema'u pe ke nofo ma'u pē taha heni. Ko e anga pe ia 'eku tokoní Hou'eiki.

Taukave Pule'anga 'ikai taumu'a fo'i Lao fika 2/2018 ki he fakataautaha

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'E lava pē ke u ki'i tokoni? Ko e taha foki ia e me'a ko ē na'a ku fokotu'u atu ai, ko e fo'i lea ko e pisinisi, ko e fo'i lea ia 'oku fā'ele'i ia 'o lēsisita. Pea 'oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku fai 'e ha tokotaha. Ko e me'a ia kuo pau ai ke 'alu ange ko ē 'a e tokotaha ko iá ki he Leipá ke fanau'ifo'ou 'a e tama ko iá, ko 'ene pisinisi. 'A ia kuo tali 'a e fakakaukau ko iá. Ko e 'isiū ko eni ko ē 'oku tau feinga ki ai ke tau pehē, ka ko hai 'e faka'iló? Ko hai pē 'oku faihiá pea faka'ilo e tokotaha ko iá. Ko e me'a ko ē 'oku ou tokanga ki aí, na'a faifaí pea pehē 'e 'alu atu 'a e Pangikē Pule 'o Tongá ni 'o 'alu ki ha taautaha. 'E

fēfē e me‘a ko iá? ‘E ‘alu ki ha pisinisi, pea kapau leva ‘e ‘alu atu ‘o ma‘u ha taautaha ‘oku fakalele pisinisi te‘eki fā‘ele‘i e pisinisi ko iá, fekau ke ‘alu ‘o lēsisita. Pea hanga leva he tokotaha ko iá, kuo pau ke ‘alu ia ki he‘etau ... ki he lao ko ení, ‘a ia ‘oku tau hanga leva ‘o malu‘i ‘a e taautahá mei he pisinisi. ‘A ia kuo u sio ‘oku ‘ikai ke ai ha me‘a ia ‘e fepaki he anga ‘eku sio ki aí. Ko ‘eku sio ki aí, ke tau tali ā mu‘a, ko e fo‘i fakakaukaú, ‘oku ‘ikai ke tau taumu‘a ‘a e lao ko ení ke tau ō ki he taautahá ‘oku ‘uhinga ki he pisinisi. Kapau leva ‘oku ai ha taautaha ‘oku fakalele pisinisi ka ‘oku te‘eki ai lēsisita e pisinisi, hā me‘a ‘e faí? ‘E faka‘ilo he Pangikē Pulé e taautahá? Ko e fekau ke ‘alu ‘o pisinisi pea ne ‘alu leva ‘o ma‘u ‘a e lao ko iá ke tukuange ke fakalele ‘a e pisinisi ko iá. Pea ‘oku ou sio leva ‘oku fekaukaú‘aki pē ia. ‘Oku ‘ikai ke u sio au ia ‘oku fepaki ha me‘a. Ka ‘oku ou pehē pe ‘oku tatau ‘etau ngaahi fakakaukaú kuo u fokotu‘u atu, kapau ‘oku lau pea tau tali ā ka tau hoko atu.

Mo‘ale Finau: Sea, ‘a ia Sea ko e ‘uhingá, kapau ‘oku ai ha

Sea Kōmiti Kakato: Hou‘eiki, ‘oleva Fakafofonga. Kuo u kole atu ke fakamā‘opo‘opo mai homou feme‘a‘akí. Kapau ‘oku mou loto ke tali ‘a e laó, pea kapau te u nofo ‘o fusi mai ho‘omou ngaahi *opinion* ‘a moutolú ‘e ‘ikai ke ai hatau ... ko e laó, ‘a eni ‘oku tau talí, houa 2 ‘a e fo‘i lao ‘e 1. ‘A ia ko e fo‘i houa ‘e 10, te tau lele ‘o a‘u ki he 4 ‘a hengihengi. Ka ‘oku ou kole atu ke fakamā‘opo‘opo mai ho‘omou ngaahi *opinion* ke tau fakataha ka tau lava ‘o folau. Me‘a mai Fakafofonga Ha‘apai.

Mo‘ale Finau: Sea, ke u ki‘i kelesi atu ai leva. Ko ‘ene tu‘u he taimi ni ‘Eiki Sea, ‘oku pehē ni ‘a e me‘a ke fakamā‘opo‘opo. Hao pē ‘a e tokotaha, ko e ‘uhingá ko e ngāue‘aki ko ē fo‘i lea ko e pisinisi. Hangē ko e me‘a na‘e me‘a ki ai ‘a e Nōpele ko ē ‘o Ha‘apai, ha‘u pe ia ko e fo‘i *one time*, mai pe fo‘i sēniti ia ko iá ia pea ‘osi atu ha ngaahi ‘aho, to e ‘ai ‘ene ki‘i tokoni, ki‘i nō. ‘Ikai pe ke ne hanga ‘e ia ia ‘o *declare* ia ko e *business man* ke fihia ‘i he fo‘i kupu ko ē. Talanoa e kupú ia ko e taha fakahoko ‘ene pisinisi. Pea kapau he ‘ikai ke laiseni, ‘e fihia. ‘A ia ko ‘eku anga ia ‘eku fakakaukaú Sea, ‘uhingá ko ‘etau feinga ko ení ke fakatau‘atāina ‘a e si‘i ni‘ihi ko ení.

Lord Nuku: Sea, kole atu pē ke ‘uhí ...

<003>

Taimi: 2140-2145

Mo‘ale Finau: ...Tau‘atāina ‘a e si‘i ni‘ihi ko eni

Lord Nuku: Sea 'oku ou kole atu pē koe'uhī ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai'aki ko e kupu 'oku 'i ai 'a e kupu heni ko e kupu fakataimi kuo pau 'e 'ikai mo'ua 'a e fo'i konga ko ia ko e kupu ko ia “*kuo pau 'e 'ikai mo'ua ha taha 'oku 'ikai laiseni,*” 'a ia ko 'ene faka'atā 'e ia

Mo‘ale Finau: 'UHINGA pē ia ki he taha pisinisi 'ikai ko e kautaha

Lord Nuku: 'Ikai ko 'eku 'uhinga ko ē ki ai, ko e fo'i ko ē 'oku fai mai ki ai e 'uhinga ia hangē ko eni te ke 'alu ko e 'o nō silini mei hē 'oku talamai he kupu ia ko ē 'ikai ha'ane kaunga 'a'ana he 'ikai mo'ua ia he 'oku 'ikai ke ne maumau'i 'e ia e lao ko eni 'oku 'ikai ke kaunga ia ki he lao, ko 'eku 'ai atu pē koe'uhī ke ke me'a mai ai ki he fo'i kupu ko ia he 'oku ou tui 'oku ngāue ia tatau mo e me'a ko ena...

Mo'ale Finau: Ko ia Sea 'oku ou tui ko e kupu ko ē 'oku me'a mai ki ai e Nōpele ia 'e foki pē au ki he fo'i kupu ko ē kupu si'i 1 ko ha taha 'oku ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea 'oku 'i ai ha fika e fo'i kupu ko ia?

Sea Kōmiti Kakato: Kupu 32 , 34?

Lord Nuku: Ko ia Sea kupu 32

Sea Kōmiti Kakato: 32 ko e fakataimi ia

Lord Nuku: Ko ia kapau 'e 'ikai ke...

Mo'ale Finau: 'Asi pē he pisinisi, 'asi pē pisinisi ia Sea fakahoko 'o fakafōtunga 'a e pisinisi 'a ia 'oku ne hanga pē 'e' ia 'o toe fakapipiki mai 'eku poini 'Eiki Sea ko e taha 'oku fakapisinisi 'a ia 'e fai ma'u pē 'e he pisinisi 'a ia totonu ia ke 'alu ia 'o laiseni kā 'oku tau talanoa foki tautolu ia ki he nō 'oku 'ikai ko ha fakapisinisi ia ke tukuange pē ke 'oua 'e a'u ki ai e lao ia ko eni 'Eiki Sea. Ko e 'uhinga ke tau hanga pē 'o fakahā ki he kakai masiva e fonua ko eni 'oku faka'atu'i 'a e Pule'anga ko eni mo 'enau fa'u lao koe'uhī kae lava ke tau fakaakeake 'etau 'ekonōmika he 'oku faingata'a'ia 'a e kakai ko ia Sea 'oku ou pehē tau nofo pē ā tautolu hē tā 'oku 'ikai ke uesia 'a e taautaha ia ngata pē ia he kautaha tukukehe ko ha taautaha 'oku pisinisi 'e 'alu ia 'o laiseni 'osi 'otomētiki pē 'ene 'alu 'a'ana 'o laiseni he 'oku ne 'ilo 'e ia ko e tama pisinisi ia, mālō Sea ko e ki'i fakahoha'a pē ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua

Taukave ko e faka'uhinga'i e lao 'e fai mei he 'uhinga'i lea

Lord Nuku: Sea ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e 'uhinga ia Sea ko e faka'uhinga e lao 'e fai ia mei he faka'uhinga'i lea ko e hā e faka'uhinga ko ē 'o e 'uhinga'i lea ki he taautaha pea mo e kautaha ko ia 'e fai'aki e mo'ua he 'ikai ke faka'uhinga ia, ko e 'ū kupu ko eni 'e faka'uhinga mei he faka'uhinga'i lea Sea 'a eni ko eni na'e 'ohake ko ē he fika 3 'o kapau 'oku lava 'o fakapapau'i 'a e faka'uhinga'i lea ko ia 'oku fengāue'aki pea mo e 'ū kupu ko ē Sea he koe'uhī ko 'ene tu'u ko eni ko e lao foki ko ē na'e 'omai mei he Pule'anga Sea he koe'uhī kapau 'oku 'i ai ha fakatonotonu kā 'oku hangē 'oku ki'i ngali fetō'aki e me'a kā ko e 'uhinga...

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki'i tokoni atu au ki he Fakafofonga kātaki,

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ko e kupu 32 (1) ia ko e 'uhinga kapau 'e paasi e fo'i lao ko eni na'e 'i ai ha taha na'e fakalele nō ko 'ene me'a pē 'oku toenga he taimi ko ia ke tānaki mai pē silini 'o e fo'i nō ia kimu'a hono fakapaasi e lao ko eni ko e 'uhinga ki ai 'a e 32 (1), mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

Fokotu'u ke liliu ko e taha taautaha kuo 'osi laiseni pisinisi Kupu 31

Siaosi Sovaleni: Kole atu pē ki he ...ko u tui mahalo na'a tokoni fēfē kapau 'e 'ai ko e taha taautaha 'osi laiseni pisinisi ko e 'uhinga 'e kehe leva ia mei ha taha 'oku te'eki ke 'i ai ha'ane laiseni pisinisi hangē ko e me'a na'e tokanga ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Leipa, 'e lava pē 'a e

Fakafofonga Nōpele mei Ha'apai 'o ha'u 'o nō 'ia au ka te u lava 'o talaange 'io pea 'oku 'i ai 'a e pēseti 'e 10 ai neongo 'oku 'ikai ha'aku laiseni pisinisi. 'Ikai ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku kapau 'oku fiema'u hangē ko e fiema'u 'a e Minisitā Leipa ke lēsisita ko e pisinisi pea 'ai ā ke kehekehe 'a e tokotaha taautaha mei he tokotaha taautaha 'osi 'i ai 'ene laiseni pisinisi ko e ki'i fokotu'u fakakaukau pē ia Sea mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Lava ke u ki'i tokoni atu kātaki, 'oku ou mahino'i 'oku 'ikai ke 'uhinga eni ia ki he 'uhinga fakatokotaha 'a ia 'oku 'uhinga pē ia he ko e pisinisi 'oku lava ke te lēsisita ko e tokotaha pea 'oku te lava 'o lēsisita ko e toko ua 'oku te lava 'o lēsisita ko e kautaha lahi. So 'oku 'uhinga kiate au he ko e me'a 'oku hoha'a ki ai 'oku 'ikai ke u tui au te tau lava 'o 'oange ha mafai ki he Pangikē Pule ke 'alu 'o pō holo ha tokotaha 'oku 'alu holo he hala 'oku 'ikai ha'ane pisinisi nō. 'A ia ko e laumālie ia 'o e fo'i lao ko eni pea kapau leva 'oku tau ō atu 'o ma'u ha ni'ihi 'oku nau...tau fakatātā 'a e *Five Star* mahino 'aupito ta'etoevieveiua fu'u kautaha lahi ia, kā 'oku 'ikai ke lēsisita ia tau ō leva 'o lēsisita kinautolu 'i he Leipa pea nau ōmai leva ki he *finance* 'o ma'u 'enau laiseni ko ia pea lava leva kā ko e fo'i laumālie ia 'o e fo'i lao 'i he anga e fakakaukau he taimi ni mālō...

<004>

Taimi: 2145 - 2150

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...pea ko e fo'i laumālie ia 'o e lao 'i he anga 'eku fakakaukau 'i he taimi ni. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Sea ke u ki'i fehu'i pē ki he ...ko au 'oku ou ki'i fo'ou'ia au 'i he me'a ko eni 'oku 'omai 'e he Minisitā Leipa, koe'uhi ko e 'ikai ke laiseni, ko 'eku 'ilo'i 'oku laiseni 'a e *Five Star*, 'a 'enau founa ngāue ko ē 'i he taimi ni tākaki pa'anga.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki, 'oku 'ikai ko e 'uhinga atu 'oku ta'elaiseni 'a e *Five Star*, ko 'eku 'uhinga atu kapau te tau 'alu atu 'oku 'i ai ha kautaha pē ko ha taha 'oku fakalele nō 'i he lēvolo ko ia pea 'oku te'eki ai ke laiseni ia 'i he 'i he Leipa pea laiseni 'i he lao ko eni ko e fakatātā pē,

Lord Tu'ilakepa: ...ka 'oku 'osi laiseni ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io, 'a ia ko e 'uhinga 'oku 'i ai 'a e ni'ihi ia te nau pau'u. Ko e ki'i fakatātā pē.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia, ko 'eku ma'u hala pē 'a'aku ia Sea, 'oku ne me'a mai pē 'e ia 'oku lolotonga lele ta'elaiseni 'a e *Five Star*.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai na'e 'ikai ha me'a pehē.

Lord Tu'ilakepa: Pea kapau ko ia kuo 'osi laiseni, pea ko e to e 'ai 'a e lao ko eni ke fekau 'a e *Five Star* ke laiseni ke hā? Sea 'oku 'i ai 'a e ki'i me'a ia 'oku ou tokanga ki ai ki he Feitu'u na, koe'uhí ko e kautaha ko eni 'oku mahino kiate au 'i he fai 'o e feme'a 'aki 'Eiki Sea, ka na'a ku nofo 'o to e ki'i fakapapau'i 'a e ngaahi kupu ko eni 'Eiki Sea.

'Oku mahino pē 'a e ngaahi kupu ia Sea 'o a'u ki he kupu 18 'Eiki Sea, ko u hanga 'o faka'ilonga'i hifo mahino pē 13 na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele... 'i ai 'a e kupu heni na'a ku ki'i sio hifo kiai

fakavavevave fekau 'aki eni mo ha Talēkita sai pē ia 'e 'Eiki Sea, kapau ko e Talēkita ko ia 'oku 'ilo 'e he Pangikē Pule ia na'a ne fai ha hia 'i he Fakamaau'anga, tautea'i 'e he Fakamaau'anga 'i he fonua koe'uhi ko ha hia 'oku kau ai 'a e ta'efaitotonu, ko e me'a eni ia 'e fakata'e'aonga'i ai ha kautaha kapau 'oku 'i ai ha Talekita na'e 'osi, 'oku fokotu'u mai 'e he kautaha nō 'oku 'ikai ke, na'e faihia, ta'efaitotonu, fakata'e'aonga'i pē ta'ofi fakataimi mei he fakahoko ngāue pē ha taha ngāue fakapalofesinale, koe'uhi ko e anga ta'etaau fakataautaha. Sai pē mo ia mahalo ko ha ngaahi me'a faka'ulungaanga ko e ki'i fo'i kongā (e) 'oku 'ikai ke ne ma'u 'a e 'ilo 'oku fakataukei fakapa'anga fe'unga. 'A ia kapau 'oku 'i ai foki 'a e ki'i kautaha 'i he taimi ni hangē ko ia na'a tau 'osi feme'aaki ai, 'a ia na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele kuo 'osi laiseni foki 'a e ki'i kautaha ko ia.

Ko e tu'u foki 'i he taimi ni 'oku te'eki ai foki ke mou ke tau fakakalakalasi pē ko fē 'a e kautaha 'i he kautaha ko ē 'oku tonu ke nau 'alu ki he *micro finance*, pē te nau kau 'i he fe'auhi ko ē Pangikē ngaaahi, Pangikē Pule. 'A ia kapau 'oku 'i ai ha fāmili hangē ko 'Eiki Minisit Polisi ko e me'a na'a ke me'a ki ai, fokotu'u 'enau kautaha 'a nautolu pea 'oku, ko 'enau ki'i me'a fakafāmili, fakataha fakafāmili, 'a ia 'oku hangē ko e *Five Star*. Ko e ki'i fakataha fakafāmili ia, 'alu eni ia 'oku lahi 'aupito 'aupito 'Eiki Sea, 'a e kautaha *Five Star*.

Tokanga ki he Kupu 12 (g)

Kapau leva 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha 'ia nautolu 'oku 'i ai ha'ane 'ilo faka, pea 'oku talamai 'e he me'a ke ta'ofi 'e ta'ofi 'a e ki'i kautaha ko eni, 'i he ki'i kupu 18 pē 'i he kupu 12 fakamolemole 'Eiki Sea, “*kapau 'oku 'ikai ke nofo 'i he feitu'u ko ia 'e ta'ofi*” mou me'a hifo pē ki he kupu (g), 'oku 'ikai ke ngofua ki he feitu'u 'oku tu'u ai 'a e pisinisi nō atu 'a e pa'anga, tukukehe ka fakamafa'i 'i 'e he Pangikē Pule.

'A ia ko e feitu'u ko ē 'oku tu'u ai 'a e pisinisi nō, 'oku 'i he mafai 'o e Pangikē Pule ke nau fakamafai'i atu 'Eiki Sea, he ko 'etau tokanga pē koe'uhi ko 'etau to e kaunoa 'a e Pangikē Pule ki hono fakatonutonu 'a e si'i kautaha fakafāmili. Pea mo e tahā pē 'Eiki Sea ko e 'ū mo'ua ko eni 'oku mou hilifaki kuo lahi 'a e me'a ia 'Eiki Sea ka na'a ku hanga 'o tohi hifo 'oku meimei mo'ua taha mano pē, a'u eni kiha feitu'u fakafaingamālie lelei fekau 'aki pea mo e laiseni, 'a ia kapau 'e, 'a ia 'oku 'uhinga mahalo ke fakapipiki he holisi pē ko fē ha feitu'u, pea kapau na'a 'ohovale pē ku o hū atu 'a e Pangikē Pule ia ko e toki puhii pē ia 'e he havili 'o tō ki lalo 'a e ki'i me'a 'a ia ko e ki'i feitu'u fakafaingamālie ia 'e lava ke mo'ua heni 'a e kautaha ia ko ia, mo'ua taha mano, tau 'ai pē *Five Star* koe'uhí he ko e ki'i kautaha fakafāmili ia. Ka ko e me'a 'oku tau manavasi'i koe'uhi he ko e kau Tonga, kau Talēkita ko e Tonga, 'ai na'a 'oku fu'u lahi 'a e mo'ua 'e ...

<005>

Taimi: 2150 - 2155

Lord Tu'ilakepa: ... 'e 'Eiki Minisitā. Kuo ha'u pē e fuoloa 'a e po'uli, ko ho'omou feinga ke tau fakavavevave'i 'a e me'a ni

'Eiki Minisitā Lao: Ke u fakatonutonu atu.

Lord Tu'ilakepa: 'Ikai, ko e

'Eiki Minisitā Lao: Ko 'eku fakatonutonu atu pē he 'oku ki'i kuikui ia. Ko e mo'ua, 'oua, 'oua, na'a pa'anga pē ia e 10. 'Oku 'ikai ke 10,000.

Lord Tu'ilakepa: Ki'i me'a hifo ki ho'o Lao, Minisitā Lao. 1 mano 'atā pē e me'a ko ena 'oku 'ikai ha ... 'O a'u, 'Eiki Sea, kapau 'e 'ikai te ke fai, ke ke totongi fakata'u ho'o kautaha. 'E ta'ofi ho'o laiseni, 'a e ki'i kautaha, pea fekau ke totongi mo e peseti e 100. Ko e peseti 'e 100 ko ia, 'i he hā, 'i he pa'anga fakalūkufua 'a e kautaha? He 'oku 'ikai ke tuhu'i pau mai ia, 'Eiki Sea 'i he, 'i loto 'i he Lao ni. Ko e 'ai pē, ke toki fakama'ala'ala mai 'Eiki Minisitā,

'Eiki Minisitā Lao: Kupu fiha?

Tokanga ki he Kupu 7 (2)

Lord Tu'ilakepa: Kupu 7 (2). Ko e 'uhinga eni ki ho'o laiseni fakata'ú. 'A ia kapau 'e fai ho'o laiseni fakata'u, 'ikai ke ke fai ho'o laiseni fakata'u 'i he ta'u 'o hangē ko ia 'i he tu'utu'uni 'i he foomu 'oku fakalao'i 'i he Lao ko eni, ki he Pangike Pule, pea 'ikai ke ke totongi fakata'u, 'e 'i ai leva hono tautea, ki he kautaha *Five Star*. Ko e tautea ko ia, peseti 'e 100, 'o e hā. Ki'i fehu'i atu pe ke mou me'a ki ai.

'Eiki Minisitā Polisi: Ki'i tokoni atu pe, 'Eiki Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: He kuo pau foki ke ta'ofi 'a e laiseni, kae totongi fakataha 'a e fakata'u, mo e peseti 'e 100.

Sea Kōmiti Kakato: Tokoni mai, 'Eiki Minisitā Polisi.

Fakama'ala'ala he Kupu 12 (g)

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na, 'Eiki Sea. Ka u kamata pē mu'a, 'Eiki Sea, mei he kupu 12 na'e me'a mai ki ai e 'Eiki Nōpele. Ko e taimi eni ko ē 'oku 'aonga ai hono fakahoko lelei 'o e fatongia ko e taulama mo e fakapalanisi. Kupu 12 (g), 'a ia 'oku pehē, 'Eiki Sea. 'A ia ko 'ene me'a 'oku tokanga ki ai, na'a ta'ofi ha taha, 'a ia ko hono fakalea ko eni 'i he (g). 'Oku 'ikai ke nofo 'i he feitu'u 'oku tu'u ai 'a e pisinisi nō atu 'o e pa'angá, tukukehe ha fakamafai'i 'e he Pangike Pule. Ko e kupu (g) ko ia Sea 'oku ha'i ia ki he kupu (12) 'oku 'uluaki pea ko hono kongā 'ena, *g(1), a, b, c, d* pea ko *g* 'ena nau hanga lau atu pea 'oku pēhe ni'ihī 'oku fakata'e'aonga'i. "Kuo pau ke 'ikai ke fokotu'u ke fili ha taha ko ha tālekita pea ke pule'i ha taha nō atu 'o e pa'anga 'a ia ko e ni'ihī ko 'eni 'oku disqualify ke nau hoko ko e kau Tālekita pē ko e *management position* hono fakalea fakapālangi ia, pea 'oku kau ai 'ena. Ko e (a) 'eni, ko 'ene ngaue 'i ha kautaha fakapa'anga 'i Tonga ni mei ha feitu'u kehe 'a ia kuo to'o 'ene laiseni pē kuo veteki mei ha Fakamaau'anga, 'a ia ko e ni'ihī 'eni 'oku 'i ai 'enau lekooti kovi. Pea ko e *g* 'oku 'uhinga ia ki ha taha 'oku 'ikai nofo ia 'i he feitu'u ko ia, ko e 'uhinga pē Sea 'oku fa'a lahi 'a e ni'ihī 'oku nau fa'a fakalele 'a e ngaue pea nau ō kinautolu ia ki muli, pea ko 'enau ongoongo'i pē 'i ai ha me'a 'e ngali hoko pea nau nofo ai pē kinautolu ia 'i muli.

'A ia ko e 'uhinga ia 'a e fakapapau'i ko ia 'a e feinga ke fakapapau'i ko e ni'ihī ko ia te nau 'i heni ke taliui, ko e me'a 'eni felave'i mo e pa'anga pea 'oku to e fakaava pē 'a e fo'i matapā ia hē, kapau 'oku 'i ai ha ngaahi *condition* 'oku nau fiema'u ke nofo 'i ha feitu'u kehe, ko e 'uhinga ko ia ko ē 'a e feinga ke faka'ata mei he *Reserve Bank*, he 'e tali ui foki 'a e *Reserve Bank* ia he ko ia te ne *regulate* 'e ia 'a e Lao.

Ko e kupu ko ia fekau'aki mo e 17 pē 'oku tonu 'eku ma'u, ngaahi totongi laiseni fakata'u

Lord Nuku: Kole pē mu'a ke u ki'i fehu'i pe mu'a ki he 'Eiki Minisitā Polisi, 'ikai ko e 'uhinga pē ia ki he me'a ko ia ki he nofo'anga. 'E fēfē leva 'u laiseni 'oku faka'ata ko ē he Pule'anga ke laiseni 'a e ngaahi kautaha muli koe'uhi 'oku 'ikai ke nau 'i he nofo'anga nautolu ko ē, ka 'oku nau 'i he feitu'u kehe kinautolu ka ko e kautaha muli ia ka 'oku fakangofua 'e he Lao ke laiseni 'i Tonga ni 'e lava ke fakata'e'aonga'i mo kinautolu. Ko e fehu'i pē ke fakamahino mai pē 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: Fakamālō atu 'Eiki Nōpele manatu'i foki ko e Lao ko ia ko e *Money Lending* 'ikai ko e Lao 'eni ia ki he Pangikē ko e 'uhinga pē eni ia ki he fanga ki'i kautaha ...

<000>

Taimi: 2155 - 2200

'Eiki Minisitā Polisi: ...Ko e 'uhinga pē eni ia ki he fanga ki'i kautaha *money lending*, 'a ia ko e fakapapau'i ko e kau Talēkita mo e kau *management* 'oku fai tu'utu'uni 'oku nau 'i ai kae 'oua te nau nofo mei he feitu'u kehe 'o faitu'utu'uni mai.

Tevita Lavemaau: Sea ki'i kole fakama'ala'ala pē

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Fakafofonga 'Eua

Tokanga fu'u lahi ngaahi fiema'u fo'i Lao Fakaangaanga fika 2/2018

Tevita Lavemaau: Mālō 'aupito Sea pea 'oku ou kole pē ke u hūfanga he fakatapu ko 'etau paasi eni Sea 'a e *micro finance* ko e taha e fiema'u ko ē ai 'oku pau ke fakahū 'a e pa'anga 'e 1 kilu mei he kautaha ko ia ko 'etau kole ko eni ki he *money lender* ko eni Sea 'oku ou tui 'oku tonu pē ke 'i ai ha fa'ahinga lahi 'o e silini 'oku tau pehē ko e *threshold* ... kapau leva ko e fanga ki'i kautaha ko eni 'oku a'u 'enau silini ngāue 'o 5 mano 'oku ou tui au ki ai Sea pea kapau ko e ki'i pa'anga pē ia 'e 3000 ko e ngaahi fiema'u ia e lao ko eni Sea fu'u lahi faufau ia hono me'a 'o'ona, tonu ke tau hanga 'o ki'i, 'oku mahu'inga ma'u pē Sea ke tau hanga 'o 'ai e fo'i ve'eteka ke lava 'o ngāue lelei 'oua 'e hoko 'etau fa'u lao ke tau hanga 'o kuku kātoa 'a e ngaahi ta'elava ko eni 'ikai ke to e mo'ui e fanga ki'i me'a ko eni ko e me'a na'a ku fie 'ilo ai ko e hā e lahi e sekitoa ko eni, 'a ia 'oku tau feinga ko ē ke *regulate*, pea kia au ia 'Eiki Sea ko 'etau tukuhifo eni 'etautolu ia e ngeia ko ē 'o e Pangikē Pule hangē ha polisi fakatotolo ko ē 'i ha kaiha'a 'oku fai, 'ikai ko e fatongia ia 'o e Pangikē Pule 'oku nofo pē ia 'i 'olunga sio fakalukufua 'oku tonu ke ne fakamānava'i e ...te u fakatātā pē au ia kapau 'oku a'u 'a e pa'anga 'a e fanga ki'i kautaha nō ko eni 'o 5 mano ko u tui Sea 'oku sai ange ke lēsisita pea kapau ko e fanga ki'i lau teau pē mo e ... fakamole fakapiko ia Sea tukuange ke nau lele lele pehē pē he ko hono mo'oni ko e 'osi ange 'oku meime'i ko e fāmili pē ia pē ko e ki'i kolo 'oku nau ōmai 'o nō he ki'i sēniti ko eni, tau to e hanga 'etautolu 'o 'oatu 'a e 'ū fiema'u fakalao kuo pau ke fakafonu e foomu 'ave ia he māhina 'e tolu totongi mo e laiseni he Pangikē Pule hangehangē eni ia 'oku nau tākaki pa'anga nautolu ia he founa ko eni

Lord Tu'ilakepa: 'Aho 'e 30 Fakafofonga pau ke ke tali ai kae 'oleva ke fakahoko kotoa kotoa 'a e ngāue ko eni.

'Eiki Minisitā Polisi: Sai Sea ka u faka'osi atu au 'eku ki'i tokoni, ko e ki'i me'a pē 'e ua na'e 'ai ke u tokoni atu ai.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisitā fakamolemole hanga mu'a he Feitu'u na 'o 'ai ha fo'i fakalea 'e taha koe'uhī ke tatau mo e faka'uhinga e Feitu'u na, he koe'uhī ko e ki'i kupu ia ko e g pe ng ki he me'a mai 'a e Feitu'u na 'oku 'ikai ke nofo 'i he feitu'u 'oku tu'u ai 'a e pisinisi 'oku 'ikai ke 'uhinga ia tatau mo e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai ha taha 'oku 'alu ia 'o nofo 'i muli 'i he fakapālangi 'oku ou to e ki'i 'eke ange pē ki hoku kaungā Fakafofonga pea ne me'a mai pē ia he fakapālangi 'oku tatau pē ia mo eni, 'ai ange ke tatau ange me'a 'oku ke me'a mai ki ai ki he 'uhinga ki ha tokotaha Talēkita 'oku nofo 'i muli kae fai e nō ia 'i heni he ko e tu'u he taimi ni ia ko e Talēkita 'oku fiema'u pē ia heni ke 'i Tonga ni e tokotaha ko ia ka ko e kautaha nō ko ia 'oku fakalele pē ia 'i heni.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia Sea ko e lao foki ko eni Sea na'e fakahū mai Sea he 'Eiki Minisitā Pa'anga pea ko e tokoni 'oku tau fai 'oku ou tui pē 'oku te'eki ke aofangatuku 'oku ne ongo'i pē 'oku laumālie lelei ki ai Sea.

Lord Tu'ilakepa: Me'a mai 'a e Feitu'u na he 'oku 'ikai ke ne mea'i 'e ia, tonu ange ho'o me'a 'a 'au. 'Oku 'ikai ke ne me'a ki 'olunga ... ne tau tuku 'anenai he na'a ne me'a mai ke tau ki'i mālōlō ka ne ki'i me'a ki he lao.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ka u ki'i tokoni atu pē Sea

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā MEIDECC

Fakamahino Pule'anga ko e no ke malu'i kakai nau fai 'a e nō

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō Sea ko u fie taki pē 'etau tokanga ko e lao foki ko eni 'oku tatau pē mo e lao 'anenai taumu'a ki he kakai ko ē 'oku 'ikai ke tali 'e he ngaahi pangikē 'enau nō 'a ia 'oku 'i ai 'a e ngaahi 'uhinga kehekehe 'a e pangikē 'oku 'ikai ke ...pea nau ōmai leva 'o nō ke ō 'o kumi tokoni ki he fanga ki'i kautaha nō ko eni. Na'e 'osi mahino pē he fakamalanga pea ko e natula pē foki ia 'o e fanga ki'i kautaha pehē ko e malu'i ia 'e lahi ma'u pē he sēniti te te nō, taimi 'e ni'ihi 'oku liunga ua, taimi 'e ni'ihi 'oku liunga 5 'a e mahu'inga pē 'oku liunga 10 e mahu'inga e malu'i 'a ia ko e tu'u ko ē 'a e ngaahi kautaha ko eni, tatau ai pē ia pē 'oku taautaha pē 'oku toko ua *partnership* pē ko ha *company* 'oku tokolahi ange 'oku lahi ange ma'u pē 'a e me'a malu'i ko ē 'oku nau ma'u he silini ko ē na'a nau nō ki tu'a, 'a ia 'oku 'ikai ko e palopalema he 'ikai ke palopalema e kautaha ia 'i ha taimi 'i he fōtunga ko ē he taimi ni ko 'etau feinga eni 'atautolu ke malu'i e kakai ko ē na'a nau ō atu ko ē 'o fai 'a e nō pea mei he kautaha ko eni. Kapau te mou me'a hifo ki he kupu 12 ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki fakamolemole tau ki'i *interval* ai

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō

(Mālōlō ai 'a e Fale)

<007>

Taimi: 2215-2220

Sātini Le'o: Me'a mai e Sea e Kōmiti Kakato

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e Ta'ehāmai 'i hotau lolotonga, fakatapu ki he Hau 'o Tonga kae 'uma'ā e Fale 'o Ha'a Mohefo, fakatapu ki he Hou'eiki Nōpele pehē foki ki he Hou'eiki Kapineti, kau Fakafofonga e kakai, mālō mu'a kei fakalaumālie lelei 'a langi mou kei ma'u ivi ke fakahoko hotau fatongia, kuo tau hoko atu eni he ngaahi me'a na'a mou feme'a'aki ki ai pea ko e motu'a ni ia kuo aata mai e Lao Fakaangaanga Fika 2 ka mou me'a mai hā e me'a 'oku mou fie me'a ki ai pea hili ko ia pea tau toki pālōti. Me'a mai Minsitā *MEIDECC*

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakamolemole ko u talangata'a ki ho tu'utu'uni

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai pē koe 'Eiki Nōpele Vava'u

Lord Tu'i'āfitu: Fēfē kapau te tau ki'i toloi ā Sea ke tau ki'i mānava hangē ko e lau himi 'a e motu'a mei hota motu ki'i fokotu'u atu pē Sea

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe 'Eiki Minisitā Pa'anga ko u pehē au ko e me'a mai he lao pē ko e me'a mai ia he me'a kehe.

Lord Tu'i'āfitu: Sea ko e lao pē eni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Pa'anga

Fokotu'u ke pālōti'i Lao Fakaangaanga fika 2/2018

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ongo'i he motu'a ni ia kuo pakola 'a e fo'i lao ni ia kuo fai e femahino'aki he ngaahi me'a ko ia 'oku tau fai ai e feme'a'aki, fokotu'u atu ke tau pālōti.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u mai he tau pālōti 'i ai ha pou pou?

(Pou pou ki ai 'a e Hou'eiki Mēmipa e Fale)

Lord Nuku: Ko e pālōti ia 'oku sai pē ia kā koe'uhī na'a tau mātuku ...

<007>

Taimi: 2220 - 2225

Lord Nuku: ... atu 'Eiki Sea 'oku kei fai e fetōtōaki 'i he ngaahi kupu ko eni 'o e lao ke faka'uhinga'i ke tatau, pea na'e 'i ai 'a e ngaahi faka'uhinga na'e 'omai pea mei he 'Eiki Minisitā Leipa. Pea na'e 'i ai mo e faka'uhinga na'e 'omai mei he 'Eiki Minisitā Polisi. Ko e fakamā'opo'opo pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Ka ko e 'uhinga ia koe'uhī kapau te tau fakamā'opo'opo ki ai hangē ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai ka na'e 'uhinga e fokotu'u atu 'Eiki Sea, 'Eiki Minisitā Pa'anga, kapau kuo ke pehē ke tau paasi ā ē ka tau toloi pē ko e hā ho'o me'á he koe'uhī he na'e 'osi me'a mai e 'Eiki Minisitā Polisi kapau he 'ikai ke fai ha me'a ia heni he 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e maumau, 'i he'ene me'a malanga 'aneni, 'e kei lele lelei pē 'ū me'a. Pea ko e 'uhinga ia e fakahoha'a atu ki he Feitu'u na 'Eiki Minisitā Pa'anga, he ko e me'a ko ē 'oku lave'i he motu'a ni 'oku 'alu ko ē ke fuoloa ko ē taimi pea 'oku ou tui 'oku mou mea'i pē 'oku ha'u e ongosia ki

he tokolahi pea 'oku tonu ke fai e fefaka'atu'i'aki ki he lao. 'E 'alu leva 'o 'ikai ke ma'u 'a e laumālie 'a ē ko ē 'oku tonu ko ē ke paasi 'aki e lao pea mo e lelei fakalukufua ko ē ki he fonua 'e Minisitā Pa'anga he ko e lao 'a e Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'aupito Sea. Ko e tu'utu'uni ia ki he pālōti ko e me'a ia 'a e Feitu'u na, te ke tali pē 'ikai, ka ko e ongo'i 'a e motu'a ni 'oku hangē kiate au kuo fai e, 'a e felotolelei'aki, ko e me'a ko ē na'e, ngaahi faka'uhinga ko ia na'e anga e fanongo 'a e motu'a ni ngaahi faka'uhinga ko ia 'a e Minisitā Leipa pea mo Fakafanua pea mo e Sea, na'e 'osi ange pē 'oku nau o pē 'o nofo ki he me'a 'e taha kuo nau loto taha 'i he felāve'i ko ia 'a e fo'i lea ko ē ko e taha pea mo e Kupu 3 (1). Ngaahi me'a kehe, hangē ko ia ko e 'e pau ke nofo pē Talēkita 'i he feitu'u 'oku 'i ai 'a e pisinisi ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole Sea ka u tokoni pē mu'a ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Fakamolemole 'Eiki Minisitā Pa'anga ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Polisi: Me'a, me'a 'a e 'Eiki Nōpele pē 'oku laumālie lelei e Feitu'u na ke tau tali e lao ko ē kae toloi. Ko hono 'uhinga ko e 'ū lao 'a e Feitu'u na konga lahi taha ko e 'ū lao 'a e Feitu'u na ka tau tali e lao ko ē pea 'oku ou pou pou au ki he 'Eiki Nōpele. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pou pou atu Sea. Pou pou atu ki ai mālō.

Pālōti'i 'o tali Lao Fakaanganga fika 2/2018

Sea Kōmiti Kakato: Mou pou pou ki he tali ko eni? Tau 'ai e tali. Kalake, tau pālōti. Ko ia 'oku ke loto ke tau tali e Lao Fakaanganga ki he Kakai Nō atu Pa'anga 2018 ... hiki ho nima ki 'olunga.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Siaso Sovaleni, Losaline Mā'asi, Mo'ale Fīnau, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'iāfitu, 'Eiki Nōpele Vaha'i. Sea 'oku loto ki ai e toko 16.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke laumālie lelei ki he lao ni kātaki 'o fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: 'ikai ke loto ki ai 'a Tēvita Lavemaau, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'ikai ke loto ki ai 'a e toko 3.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki, kuo lava e ua. 4.3 fika 3, 2018 Lao Fakaanganga ki hono Pule'i 'o e Fetongi Pa'anga Muli 2018.

'Eiki Minisitā Polisi: 'Eiki Sea fakamolemole mu'a kau fakalavelave atu, fakamolemole tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato, ko e fokotu'u na'e fakahoko ko ē 'anenai ko e pou pou pē ia 'a e tēpile ko eni 'a e Pule'anga ko e fokotu'u mai 'a e 'Eiki Nōpele ke tali e lao ka tau ki'i toloi ai Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'Ikai ke u lave'i ia 'e au 'oku mou faitu'utu'uni ...

Poupou ke toloi 'a e Fale

'Eiki Minisitā Polisi: Ko e 'uhinga ia 'a e poupou Sea ko e fokotu'u ia na'e 'omai pea 'oku 'i ai 'a e toka'i mo e fe'apa'apa'aki 'i he anga e fetauhivā 'aki 'a e faifatongia ka 'oku ongosia 'a e Hou'eiki Sea ka ko e poupou pē ki ai, na'a lelei ke tau ki'i toloi atu, mālō 'aupito 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou'eiki. Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni Ngāue ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku fakavavevave 'e ta'ofi e me'a kotoa ka tau ...

<009>

Taimi: 2225 - 2230

Sea Kōmiti Kakato: ... fakahoko 'eni. Pea ko e me'a ko ena 'oku mou feme'a'aki ki ai, 'ikai ke lave'i 'e he motu'a ni. Ka ko u kole atu Hou'eiki ka 'i ai leva ha'atau me'a pehē pea tuku mai ha'aku faingamālie he 'oku mou to'o 'e moutolu e mafai e motu'a ni ke tau mālōlō. Ka ko u tui ko e kongā eni, 'oku toe 'etau fo'i lao 'e 3.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea,

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele Fika 1 'o Vava'ú.

Lord Tu'ilakepa: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fakamolemole. Mo'oni pē Feitu'u na. Pea kapau leva 'oku ke me'a mai 'oku mau kole atu 'oku mau faingata'a'ia pea tau tuku mu'a. Kae 'oua te ke fakamālohi'i kimautolu 'o fakatatau mo ho'o tu'utu'uni. Ke me'a mai kuo mau faingata'a'ia.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki,

Lord Tu'ilakepa: Pehē atu 'emautolu 'oku mau faingata'a'ia ka ke to e lau tu'utu'uni mai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Tau liliu 'o **Fale Alea**.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki pea mālō e ngāue. Ko 'etau 'asenitā na'e 'i ai e ngaahi lao tu'utu'uni, ngaahi Lao Fakaangaanga na'e tuku hifo ki he Kōmiti Kakato pea ko u kole atu leva faingamālie ko eni ki he Sea Kōmiti Kakato ke līpooti mai ki he Falé.

Lord Tu'i'āfitu: Sea tapu mo e Feitu'u na ko e tu'utu'uni ho Falé he 'ikai kolosi ha taha 'i he vaha'a e Feitu'u na mo e Kalake lolotonga 'oku ke me'a he Sea, ko e Sea e Kōmiti Kakatō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o Vava'ú. Te u fakamolemole'i pē he taimi pē ko eni. Fakatokanga'i Sea, 'i ai e hoha'a he Hou'eiki ki ho'o kolosi 'i lotó.

Līpooti ki he ngāue kuo lava he Kōmiti Kakato

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea e Fale Alea, tapu pea mo e Hou'eiki e Falé. Sea kuo lava e ngāue na'e tuku mai ki he Kōmiti Kakato ke fakahoko ki ai e ngāue Lao Fakaangaangá.

Pea ne fakahoko ia, Lao Fakaangaanga Fika 4.1, Fika 1/2018, Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Kautaha Nō Iiki 2018 kuo tali ia 'e he Kōmiti Kakato. 4.2 Fika 2/2018. Lao Fakaangaanga ki he Kakai Nō Atu 'a e Pa'anga, 2018 tali mo ia. 'Eiki Sea ko e 3, 4, 5 'oku toloi atu ia. Ko e ngata'anga ia e lipooti kuo fakahoko atu mei he Kōmiti Kakato. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Koe'uhí ko e ngaahi Lao ko eni kuo fakafoki mai. Te u toki lave atu pē ki he 3, 4, 5 ka tau hoko atu ki he Fika 1/2018. Ko e lao ko ení na'e 'osi lau tu'o ua pea tuku hifo ki he Kōmiti Kakato, pea ko eni kuo fakafoki mai ta'e'iai ha fakatonutonu. Ko ia Sea. Kole atu ki he Kalake ke tau pāloti.

Pāloti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 1/2018

Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga Fakavavevave ki he Ngaahi Kautaha Nō Iiki 2018 hono lau tu'o ua, kātaki hiki e nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Losaline Mā'asi, Tevita Lavemaau, Mo'ale Finau, Sāmiu Kuita Vaipulu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Fefakatau'akí, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Vaha'i. Sea 'oku loto ki ai e toko 19.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono talu tu'o ua e Lao Fakaangaanga ni, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. 'Oku tali 'e he Fale ni hono lau tu'o ua e lao ko ení...

<001>

Taimi: 2230 - 2235

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Kautaha Nō Iiki 2018.

Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Tu'utu'uni ki hono Fokotu'u, Laiseni, Pule'i mo e Tokanga'i 'a e Ngaahi Kautaha Nō Iiki 'i Tonga koe'uhi ko e taumu'a ke fakafaingofua 'a e ngāue'aki 'a e ngaahi ngāue nō mo e tānaki pa'anga mo e nō iiki kehe ki he kakai mo faka'ai'ai 'a e kau atu atu fakapa'anga fakafou 'i he ngaahi kautaha ko ia mo e ngaahi me'a 'oku felāve'i ki ai pē fekau'aki mo ia.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pēhē.

Konga 'uluaki: Talateu

Kupu 'uluaki: Hingoa Nounou mo e Kamata Ngāue'aki

Kupu si'i 'uluaki. 'E ui 'a e lao ni ko e Lao ki he Ngaahi Kautaha Nō Iiki 2018.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o tolu 'a e lao fakaangaanga kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a Veivosa Taka, Siaso Sovaleni, Losaline Mā'asi, Mo'ale Finau, Sāmiu Kuita Vaipulu, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Nōpele Fusitu'a, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Vaha'i. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau tu'o tolu 'a e Lao Fakaangaanga fika 'uluaki 2018 kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Tēvita Lavemaau, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Ikai ke loto ki ai e toko tolu 'Eiki Sea.

Pālōti'i 'o tali Lao Fakaangaanga fika 2/2018

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki ko e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Kautaha Nō Iiki 2018 kuo paasi pea tali 'i he Fale 'Eiki ni. Tau hoko atu ki he Lao Fika 2 2018 ko e Lao Fakaangaanga ki he Kakai Nō Atu 'o e Pa'anga 2018. Ko e lao ko eni na'e 'osi lau tu'o ua pea tukuhifo ki he Kōmiti Kakato ko eni 'oku fakafoki mai ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Lao Fakaangaanga fika 2 2018 kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Mo'ale Finau, Veivosa Taka, Losaline Mā'asi, Mo'ale Finau mo Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā e *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 14.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau tu'o ua 'a e Lao Fika 2 2018 kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Tēvita Lavemaau, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Ikai ke loto ki ai e toko nima.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku tali he Fale ni hono lau tu'o ua 'a e lao fakaangaanga kole atu ki he Kalake ke lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Lao fakaangaanga ki he Kakai Nō atu 'o e Pa'anga 2018. Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Tu'utu'uni mo Pule'i e Pisinisi 'o e Nō Atu 'o e Pa'anga ko hono Malu'i 'o e Nī'ihī 'oku nau Nō 'a e Pa'anga ke fakahoko 'a e Pisinisi ko ia pea mo e ngaahi me'a 'oku felāve'i mo ia.

Kuo tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he Fakataha Alea 'o e Pule'anga 'o pehē:

Konga 'uluaki: Talateu . Kupu 'uluaki: Hingoa Nounou mo e Kamata Ngāue'aki. Kupu si'i 'uluaki: 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao ki he Kakai Nō atu 'a e Pa'anga 2018.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali lau tu'o tolu Lao Fakaangaanga fika 2/2018 kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a Mo'ale Finau, Veivosā Taka, Losaline Ma'asi, Mo'ale Finau mo Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā *MEIDECC*, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu. 'Eiki Sea 'oku loto ki ai e toko 14.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali hono lau tu'o tolu 'a e Lao Fakaangaanga Fika 2 2018 kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a Tēvita Lavemaau, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. 'Ikai ke loto ki ai e toko nima 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia mālō Hou'eiki ko e Lao Fakaangaanga fika 2 2018 ko e Lao Fakaangaanga fakavavevave ki he Kakai Nō Atu 'o e Pa'anga 2018. Hou'eiki ...

<002>

Taimi: 2235-2240

'Eiki Sea: ... ko e Lao Fakaangaanga ko ení kuo tali 'e he Falé na'e lau 'uluaki, ua tu'o 3. Mālō.

Ko e hoko atu ki he'etau 'asenitá, ko e Lao Fika 3, 4 mo e 5 na'e tukuhiho ki he Kōmiti Kakatō ke me'a ki ai e Hou'eiki pea ko eni kuo fakafoki mai ki he Falé. Ke to e tukuhiho pe ko e fakafoki mai ke tau hoko atu ki ai e feme'a'akí ki ai.

Fokotu'u toloi Fale Alea ki he Mōnite

Lord Tu'ilakepa: Sea, fakamolemole pē ki he Feitu'u na, 'uhinga pē na'a ke toki me'a mai. 'Ai ai mo ho'o to e me'a mai kae tuku ke u kaka atu 'o fetongi e Feitu'u na tau tutuku toki me'a mai he Mōnité. 'A ia ko e mai pe ko e he 'Eikí ke ke to e me'a mai 'o fakama'ala'ala, kole atu ki he Feitu'u na, tau tuku mu'a. Kei 'i he Kōmiti Kakatō pē ia. Ka tau foki mai 'o to e fai ha ngāue 'i he uike kaha'ú, tau hoko atu ki he laó. Pe 'oku ke kau mo e Feitu'u na ia ke 'ai ke to e lau mai mo ho'o lao fakavavevave, ke me'a mai ho ki'i mātu'a ngāué kuo mau ... ko au 'oku te'eki ke folo 'eku fo'i'akau toto ma'olungá Sea. Taimi hala koe'uhí ko ho'o to e me'a mai ke tau to e lele po'uli. Fo'i me'a 'e taha Sea, fēfē 'etau ngāué? Ai pe ha ki'i me'a ke fakapale'i 'aki e Hou'eiki? Minisitā Pa'anga? Ko e fa'ahinga 'ā fuoloa ko ení, te tau to e longomo'ui pe kapau te ke to e me'a mai 'oku 'i ai. Tuku mai. Hangē 'oku teteteté hoku nimá ko e te'eki ke ke me'a mai. Minisitā Pa'anga 'oku mau kei fakaongoongo atu ki he Feitu'u na 'oku 'i ai ha'atau me'a.. Tokoni ki he efiāfi ni? Sea tau toloi ā ki he Mōnité.

'Eiki Minisitā Polisi: Hangē kiate au 'Eiki Nōpele ko e Feitu'u na pe e 'Eiki Sea pe 'oku pule ki ai. Ka 'oku hangē kiate au ko e ... e Hou'eiki Minisitā toenga kotoa 'oku 'atā leva ia.

Lord Tu'ilakepa: Ko e *renumeration* ia 'oku kei 'i ai, ka ko e tu' o fiha eni hono 'oatu mo ho' o *query* mai pe mei he Feitu'u na Minisitā Pa'anga. Kai kehe Sea, tau toloi mu'a, he ko ho falé 'ou 'oku 'ikai pe ke to e ongo e me'a fakamokomoko ia 'oku 'afu. Ka tau toloi. He 'oku a'u ē ki he Sea Kōmiti Kakatō, tu' o 2 'ene hiki mahino mai, fu'u fuoloa e po'ulí 'Eiki Sea. . Pea 'oku ou fokotu'u atu ke tau toloi ki he Mōnité.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e Kupu 34 (2) 'oku ou sio 'oku ai pe fo'i kongā ai te ne lava 'o faka'atā ke lava pe ke tau toloi. Ka u lau atu,

"'I he taimi kuo tali 'e he Falé 'a e ngāue fakavavevavé, kuo pau ke toloi 'a e taimi ngāue 'a e Falé 'i he Tu'utu'uni 23"

'UHINGA ENI KI HE'ETAU FAKATAHA ANGA MAHENÍ MEI HE 'AHO MŌNITE KI HE TU'APULELULU. "Ka kuo pau ke to e fakataha 'a e Falé 'i ha taimi pe 'aho kehe mei he taimi 'oku hā 'i he Tu'utu'uni 23". 'I he founga anga mahení ko 'ene fakahū mai ko eni 'a e Lao Fakavavevavé neongo pe 'oku 'ikai ke kau 'a e 'aho Falaité 'i he'etau ngāue ko ē 'i he Tu'utu'uni 23, hā mai he Tu'utu'uni ko eni ke tau foki mai 'i he Falaité.

"Ka 'i he loto ki ai 'a e Falé pea ko e fakataha ko iá, 'e lau ia ko e fakataha makehe"

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oku sai ange 'a 'api pōpula ia he 'oku pehē mai pē Selá te tau tuku he 6. Pea mahino e me'a ko ē ... pehē atu pongipongi pehē atu e Selá, patō e loká, Ko 'emau Tamai 'oku 'i Hevani ke tapuhā ho Huafa.... kuo lau mai e kau pōpulá. 'Osi pe ko iá pea hoko atu mo 'e nau ngāue, pea nau tuku he taimi. Ke to e me'a mai he Feitu'u na ho' o Kupu'i tu'utu'uni, fefē kapau kuo 'osi ... ko e 'Eiki Palēmiá 'oku 'ikai ke to e si'i me'a hē Sea, mahino leva kuo ongoongosia kotoa kotoa ho Falé ni Sea. Kuo u kole atu ki he Feitu'u na ke tau toloi pē ā ki he Mōnité. Pongipongi fai e Kapineti. Hou'eiki mou me'a atu 'o fai ha ki'i faka'eke'eke he'etau fanga ki'i me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki 'i he Falaité, pea mou me'a mai he Mōnité 'oku mou kei laumālie lelei

'Eiki Sea: Fakafofonga 'oku te'eki ai ke mahino kiate au pe ko e loto 'a e tokolahi 'o e Falé 'oku ke fakafofonga'i maí. Ko ho' o me'a mai ke tau toloi 'oku loto ki ai 'a e Falé pe ko koe pē?

Lord Tu'ilakepa: 'E 'Eiki Sea, ai pe me'a 'oku ui ko e konisēnisi. Tau ngāue'aki ... ko e kata ko eni 'a e kau lao ko ē, ko 'enau ngāue ngāue pē he laó, nau ongo'i pe ki honau konisēnisi 'oku tonu pasika 'aupito 'aupito mo 'enau me'a 'oku fai pea nau aafe leva ki honau konisēnisi. Fakahaofi 'aki 'enau me'a ko ē 'oku fai 'i he Fakamaa'u'angá. 'Ai pe hotau konisēnisi ke fakapotopoto pē koe'uhí ko e si'i Minisitā Pa'angá, ke mea'i na'e toki fai e fu'u faito' o lahi ki ai. Kole atu e motu'a ni 'oku 'i ai 'eku fo'i'akau 'ikai pe tali he Feitu'u na.

'Eiki Sea: Fakafofonga Nōpele ko ho' o fokotu'u mai ke tau toloi ki he Mōnité?

Lord Tu'ilakepa: Tau toloi ki he Mōnité 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u eni ke tau toloi ki he Mōnité, 'oku pou pou? (pou pou.)

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga ko ho' o ngaahi lao fakavavevave eni 'a koe, ke tali pe ki he Monité?

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia Sea. 'Oku ou ongo'i pē 'e 'ikai ke ai ha fu'u me'a 'e maumau, ke toki 'ai he Mōnitē. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, mou me'a hake ke tau kelesi. Tolo e Falé ki he Mōnitē.

Kelesi

Na'e kelesi ai pe he 'Eiki Seá 'a e fakataha'anga 'o e 'aho ni.

<003>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga